Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 202 (15422) ◆ 1994 чылдың декабрь 7, среда ◆ Ат салган шагы 22.40. Садар өртээ 200 рубль.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУЛАР!

1995 чылдың бирги чартыында «Шын» солуннуң чагыдылгазының төнеринге чеже санныг хонуктар арткан. Чагыдылга декабрь 15-ке чедер.

«Шынның» чагыдылгазын бүгү почта белдирлеринде болгаш салбырларында чорудуп турар. Оон аңгыда Кызыл хоорайның чурттакчыларынга чурттап турар черлериниң чоогунда киоскилерден боду алыр чиигелделиг чагыдылга база бар.

«Шын» солуннуң чартык чылда чагыдылгазының өртээ — 16800 рубль, үш айда — 8400

Хүндүлүг номчукчу, чартык чылда чагыдылга чок артпас деп бодаар болзуңарза, далажыңар!

Чагыдылга-95

СОЛУН, СЕТКҮҮЛГЕ СОНУУРГАЛДЫГ

Организакчы, тывынгыр ажылдың түңнели

Чагыдылга кудулаваан

Ыраккы Бай-Тайга кожууннуң чурттакчы чону солун, сеткүүл чагыдып алырынга хөлчок сонуургалдыг дээрзин чоннуң чагыдып ап турар солун, сеткүүлдеринден көрүп болур. Шаг-үениң байдалы бергедеп, бараан-сараан өртээ хүн бүрү улгадып турар-даа болза чон анаа ундаравайн, эвээш-биче акша-шалын-биле солуннарны чыл бүрүде чагыдып ап турар. Эң ылаңгыя тыва дыл кырында үнүп турар солуннарны чон хөйнү чагыткан. Оларның аразындан «Шын», «Тываның аныяктары», «Хемчиктиң сылдызы» эң-не сонуурган, хөй чагыдылганы кылып турарлар. Борта тодаргай чижек болуру-биле бо чылын колдуунда «Шын», «Хемчиктиң сылдызы» солуннарны чагытканын көрүп көрээлиңер. Бо чылдың бирги чартыында «Шынны» 1800 кезекти, «Хемчиктиң сылдызын» 610-ну, а ийиги чартык чылда «Шынны» 1555-ти, «Хемчиктиң сылдызын» 552 кезекти чагыдып алган болуп турар. Моон алгаш көөрге, чон республика, кожуун иштинде болуп турар болуушкуннарны хөйү-биле сонуурган турар-дыр.

Кожуунда чон аразында солун, сеткүүл чагыдылгазының чыл бүрүде чедиишкинниг чорун турарының чылдагаанын тодарадыр болза, кожууннуң харылзаа белдиризиниң болгаш ооң чер-черде салбырларының ажылдакчыларының организакчы, тывынгыр ажылының түңнели-дир дээрзин дораан эскерер бис. Солун, сеткүүл чагыдылгазын чогуур үезинде эки организастаар талазы-биле ажылды кожуунда федералдыг почта харылзаазының инструктору Тамара Бадыевна Сат хөй ажылды чорудуп, бодунуң улуг үлүг-хуузун киирип турар.

Чоокта чаа Бай-Тайга кожууннуң төвү — Тээли суурга челе бергеш, ында почта белдиризиниң конторазынга кире бергеш көөрүвүске бир эжик аксында «Солун, сеткүүлдерни мында чагыдып турар» деп чарлал бар болду. Ол кабинетче кире бергеш, ында ажылдап олурар ийи херээжен-биле чугаалажы бээривиске, бирээзи федералдыг почта харылзаазының инструктору Тамара Сат, өскези — бухгалтери болду.

Кожуунда 1995 чылдың солун, сеткүүл чагыдылгазының чорун турарын болгаш ону канчаар организастаанын чугаалап бээрин Тамара Бадыевнадан айтырдым:

— Рынок экономиказының берге үе-чадазы болуп, чоннуң амыдырал-чуртталгазынга бергелээшкиннер таварышкан, акша-шалың чогуур үе-шаанда үнмейн турар-даа болза, кожуунда чоннуң солун, сеткүүл чагыдылгаазы чыл бүрүле кудулавайн келген. Бистиң почта харылзаазының ажылдакчылары чагыдылга эгелээри билек, ажылды шуудадып эгелээн. Ажыл-агыйларның ажылдакчылары акша-шалының үр үениң иштинде албайн турар. Мону өөренип көргеш, совхозтуң удуртукчулары, бухгалтерлери-биле дугуржуп, чугаалашкаш, солун чагыдар улустуң даңзызын тургузуп, оларның чагыдар солун, сеткүүлүн бижээш, ооң ниити түңүн үндүргеш, ол чагыдылганың акшазын ажыл-агыйлар бистиң агар санывысче шилчиткеш, биске солун чагыткан улустуң даңзызын эккеп бээр. Почтачылар солун чагыткан улуска квитанцияны бижип бээр. Мындыг арганы ам шагда-ла ажыглап эгелээн бис, ол чонга-даа, биске-даа ажыктыг, эки болуп келди. Солун, сеткүүлдүң чагыдылгазы ынчангаш эвээжевейн турар.

Бо чылын солун чагыдылгазы эгелээри-биле арат, тараачын ажыл-агыйлар-биле солун чагыдылгазының мындыг хевирин база ажыглап эгеледивис. Олар боттары агар санныг болгай, бис квитанция бижип бээривиске, олар бисче акшаны ооң түңү-биле шилчидип бээр. Борта база суртаал ажылы херек чүве-дир ийин. Мындыг даңзы-биле солун чагыдып, акша шилчидер ажылды кожууннуң төп эмнелге чериниң ажылдакчылары, кожуун чагыргазының аппарады база ажыглап эгелээн. Бо ажылдарны өске-даа албан, организацияларга сүмелеп турар бис. Сөөлгү хүннерге чедир кожуунда «Шын» солун 300 ажыг, «Хемчиктиң сылдызы» 250, «Тываның аныяктары», «Эне сөзү» болгаш өске-даа тыва дылда солуннар чүс кезек чедир чагыткан. Сөөлгү хүннерде улус чагыдылга дээш хөйү-биле кээп тур, черле ындыг, декабрь айда көвүдээр чүве-ле болгай — деп харыылап кагды.

Тамара Бадыевна Сат почта албанында ажылдаала ам 30 чыл болуп турар. Оон 19 чылын «Союзпечатька» ажылдаан, келир чылын пенсия үнер, арга-дуржулгалыг ажылдакчы дээрзи моон илдең-дир.

— Кожууннуң почта салбырларынче болгаш ырак-узак черлерде чурттап турар улуска почта чедирилгезинде үзүктелиишкиннер бар бе? — деп айтырдым.

— Кызылдан почта биске неделяда үш катап кээр. Кожуун иштинде чурттакчылыг черлерде почта чедирилгезинде улуг үзүктелиишкиннерни болдурбайн турар бис. Почта дажыыр машиналарга кывар-чаар материалдар үстү бээрге, почта чедирилгези бичии саадай бээр-дир. Ырак Кара-Хөлдүң чурттакчылары безин неделя санында боттарының чагыдылгаларын ап турар — деп, Тамара Бадыевна харыылады.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КОЖУУННАРЖЕ ҮНҮҮШКҮН

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников эрткен понедельникте Чазактың чамдык удуртукчуларын, сайыттарны, эргелел начальниктерин чыггаш кыска хурал эрттирген.

Аңаа кол чугаалашкан айтырыг — сөөлгү хүннерде республиканың барыын кожууннарынга болгаш өске-даа черлерге улуг хар чагганы-биле холбаштыр мал кыштаглаашкыны, сүт-бараан фермалары берге байдалда таварышкан. Оон аңгыда чамдык ырак-узак черлерде одаар хөмүр, бензин, солярка болгаш аъш-чем чедирилгези нарын байдалга таварышкан. Ынчангаш Чазактың аңгы-аңгы яамыларының сайыттары, эргелелдер начальниктери болгаш өске-даа харыысалгалыг ажылдакчылар дүүн республиканың бүгү кожууннарынче командировкалап үнүпкен.

Чижээлээрге, чурттакчы чоннуң социал камгалал сайыды Д.-С. Б. Яндак Бай-Тайга кожуунче үнүпкен Ол аңаа баргаш кышка уткуштур кожууннуң амыдырал байдалдарын, одаар чүүл, аъш-чем хандырылгазы болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле ажылдаар апаар. Оон аңгыда ында орук-чириктиң, электри-чырык хандырылгазының болгаш өске-даа чүүлдерни база көөр.

БРАТСКИЖЕ ЧОРУПКАН

Тыва Республиканың оралакчы президентизи А. А. Мельников дүүн Братск хоорайже чорупкан. Ооң ол чоруунуң кол сорулгазы —Тываже кывар-чаар чүүлдерни сөөртүрүнүң талазы-биле дугуржулганы кылыры болуп турар. Чүге дээрге ол талазы-биле бо кыжын айтырыг дыка нарын болуп турар. Бистиң чоогувуста турар Ачинск, Ангарск болгаш өске-даа хоорайлардан бензин, солярка дугуржуп алыры бергедеп келген.

Оралакчы президентивистиң чоруу бүдүңгүр-ле болзун.

(Бистиң корр).

«НАЙЫРАЛГА» БЕЛЕТКЕЛ

Республика төвүнде Улусчу чогаадылга бажыңының коллективи бо хүннерде чай-шөлээн чок ажылдап турар. Бирээде, бажыңның чамдык өрээлдеринде, ылаңгыя сценада үүрмек септелге ажылдарын дарый доостурарын дүргедедир. Ийиде, кожууннарга болуп эртип каапкан республика чергелиг «Найырал» фестивалының тиилекчилериниң түңнел гала-концерти декабрьның 17-де филармонияга болуп эртер.

Фестивальдың кол сорулгазы — бистиң республикада чурттап турар янзы-бүрү нация чоннуң аразында найыралын быжыктырары, оларның уран талантызын илередип тывары болур.

Ук фестивальга бүгү кожууннардан төлээлер кээп киржир чүве болганда, улуг хемчээлдиг гала-концертти көрүксеп, сонуурган турарлар хөй. Ынчап кээрде концерт ол хүн ийи катап — дүъштекиниң 14 шакта, дүъш соонда 16 шакта болур. Гала-концерттиң программазында барык шупту жанрлар кирип турар. Ыраажылар, уран номчулганың мастерлери, танцы, цирк, аас чогаал коллективтери көрүкчүлерге аян тудуп, талантызын бараалгадыр. Кожуун бүгүдезинден үш күүселде кирип турар болганда, тиилекчилерни илередир ажыл жюри кежигүннеринге чиик эвес болур.

Валентина САТ.

Хүннүң
медээлери

Бай-Тайгадан медээлер

МАЛДЫГДА ТОДУГ

«Бай-Тал» мал ажыл-агыйлыг коллективтиг бүдүрүлге. Чаартынып турар бүдүрүлгениң күш-ажылында чаа чүүлдерни чок деп болбас. Көдээде амыдыралдың бергедеп келгени-биле холбаштыр ажыл-агыйның удуртулгазы сумунуң чонунга бирээзи-ле 260 муң рубль өртектиг аныяк сарлыктарны чээлиге берген. Ол малды колдуунда-ла кышкы чишке ажыглап турар.

Чээлиге үндүргенинде ужурлар-ла бар. Чүге дээрге бөдүүн ажылчыннарның, ылаңгыя ажы-төлү эңдерик өг-бүлелерниң холунда туда санажыптар акша-мөңгүнү чок. Рынок харылзааларының берге талалары бир дугаарында суурнуң социал байдалы берге кижилерге шүүделин чедирип турар.

Чеже-даа кызып ажылдаарга, күш-ажылдың төлевири курут болуп келген. Туда санажыр акша саарылгазы болдунмастаан. Ажылчыннарның күш-ажылының хемчээлин мал-маган-биле санажыры бөгүнде эң эптиг арга болу берген. Ол чорук бүдүрүлгеге-даа, ооң кежигүннеринге-даа элээн эптиг.

Шаг-үе чежемейниң-даа берге болза, коллективтиг бүдүрүлге кайы-даа кожуунга тааржып болур бир кол арга. Ниитилел бүдүрүлгезинде мал-маганныг тыва кижи кажан-даа аштавас дээрзин утпаалыңар.

ХЕМЧИК ХЕМНИ КАНЧАП КЕЖЕР...

Үер-чайык. Эриин ашкан хем. Ос. Сүр күштүг боралгак чалгыглар. Үрелген көвүрүглер. Оожургаап хем. Чирилген эриктер. Сай-даш. Ындыг үер бо чайын Бай-Тал сумузунуң үш-дөрт хире көвүрүглерин үрээн. Оларның бирээзи Суглаар деп черде кежигде көвүрүгнү амгы үеде катап тудуп эгелээн. Бо көвүрүг Кара-Чода, Хемчик-Бажы бригадаларының малчыннарының аргыжар кара чаңгыс чери. Ону дүрген тудары канчаар-даа аажок эргежок чугула. Кышкы үеде дош-биле аргыжып болур. А чайын? Чайлаглаашкын база келир болгай. Өшкү-хоюувусту үш-дөрт арт ажыр (суг оюп) сүрер бис бе? Оода ынаар орук база колдуу чок деп болур. Көвүрүг тудуун мындыг орай эгелээрге ону кажан доозарыл? Чогуур черлер бо тудугну акшаландырып, малчыннарны кээртээр болза эки.

ӨШКҮ КОДАННАРЫНДА

Төрүүр өшкү коданнарында байдал дүвүреңчиг. Анайлар ам-даа эммишаан, незин арытпышаан хевээр. Малчыннарның хууда анай-хураганнары незин ээп чораш, кышты ажа бээр. Хууда шээр малын хойжулар белен чудатпастар. Коллективтиг бүдүрүлгениң малы чудай берип болур. Зоотехниктиг ажылдарның чорудулгаларынга бүдүрүлгениң тускай эртемниглери, бригадирлери контроль болгаш боттуг дузаны чедирер болгай.

Тускай эртемниглерге, бригадирлерге хамаарыштыр чамдык шүгүмчүлелим база бар. Оларның малчын аалдар кезиир тускай аът-хөлү чок болуп турар. Бензин барда малчыннарга чедер-ле. Бензин чокта — чадаглаар. Ынчангаш чаагай тыва эрги чаңчылдарны эдерип, чылыг чагыдан кедипкеш, чыраа-саяк аът-биле бистерге аалдап чедип келириңерни күзедим, хүндүлүг тускай эртемниглер.

Меңги ООРЖАК.

Бай-Тайга кожууннуң «Бай-Тал» коллективтиг бүдүрүлгениң Хемчик-Бажы хойжу бригадазы.

БӨГҮНГҮ НОМЕРДЕ:

1. Республика амыдыралындан медээлер.
2. Төөгүнүң балалбас арыннары.
3. Даштыкыда болуушкуннар, факты-лар.

БЕРГЕЛЕРДЕН УНДАРАВАС

Көдээ ажыл-агый продукцияларының бүдүрүкчүлериниң аразында арат ажыл-агыйларының экономиказы бир янзылыы-биле ылгалдыг. Чөрүлдээлер, ыйыышкыннар, ужур-бажы билдинмес чүүлдер арат ажыл-агыйының оруун дуй чыдып турар. Аас кырынга деткиишкин бар-даа болза, ооң чорудуу нарын.

Кызыл кожууннуң «Көк-Тей» совхозтуң девискээринде бир кодан хойлуг А. У.-Д. Сарыгларга ужураштым. Ажыл, амыдыралы солун кижи болду. Кончуг кыска шаг-үениң дургузунда Адый-оол Успун-Дагбаевич кыштаг-хонашты тудуп күш четтигипкен. Чүгле электри шугуму тудуп шыдаваан, чүге дээрге шаг-үениң кризизи ол хире шалыпкын болган.

Оон кыштааның одар-белчиири шала озалааш, делгем болгаш шөлээн, ылаңгыя шээр малга аянчок таарымчалыг. Баштайгы удаада кожууннуң арат ажыл-агыйы аратты деткип, харын-даа чамдык аазаашкынын безин берген. Ынчангаш электри чырыы шөйдүнмээн, суггат чок черге А. Сарыглар чурттаалга бажыңын, улуг хой кажаазын тудуп алган.

Ажыл-ишти улаштыр чорудар дээрге тудуг материалдарының ооң хөлезиниң өртээ ырма сынчыы-биле талыя берген. Үш чүс шаа хоюнуң өске-даа шимчээр болгаш шимчевес эт-хөреңгизиниң өртээн деңней алырга, кылып чорудар ужурлуг ажылдың төлевири база улуг болган. Ынчангаш арат Каа-Хем эриинче, электри чырыынче чоокшулап, кара-донат дүжер бүдүүзүнде дүвү-далаш-биле көшкен.

Шала күскээр үеде Адый-оол Сарыгларның Каа-Хем дачаларының эң үстүү чарыында чаа кодан-девискээринге четтивис. Долгандыр херимниг улуг шөл. Керээ ёзугаар орус дылдыг бызанчы ийи эр ажылдап туру. Олар ийи бажыңның тудуун доозупкан, хой кажаазының ыяжын улавас сөөртүп келир бис деп турарлар.

— Сарыгларның кижизи, ак сеткилдии, күш-ажылга кызымаа кончуг кижи. Оон бажыңнарының яштарының безин экизин көрүп туру силер—дээш, тудугжу эрлерниң бирээзи улаштырды — эрги кыштагда хой кажаазының чүгле узун дурту безин бежен метр ажыг. Ону эң кыска хуусаада маңаа сөөртүп эккелгеш, тудуп күш четтигиптер бис. Сарыгларның эрги кыштааның экизин көрген болзуңарза аан! Печказы безин кайгамчык, ус-шевер-ле эр. Чырык эдерип хем унунче чоокшулап келгени бо —деп чугаалады.

Дүъш чедиксеп олурган. Маңгызынарывыска-даа, кадарчы эртежик үнген-даа болза, сураг барган. Хоюнуң семиртилгези дээш карак кызып чоруур аратка одарга барып ужураштывыс. Ак чаагай сүрүгнүң оъткa хөөн кирген-даа хөлчок. Хойжу эзерлиг аъдын узун аргамчыда бош салыпкан, боду таваар кылаштап чору.

Амыр-мендивис солушкаш, кезек хөөрештивис-даа. Ол чүгле малчын эвес, ажылчын мергежилдиг ишчи болду. Тудугнуң безин каш-каш ажылын билир. Күш-ажылчы мергежилинден аңгыда оон организакчы, эвилелдекчи шынарын магадап ханмас аргам чок болду.

Керээ ёзугаар ажылдап турар орус дылдыг ийи эжи эът-чаг аразында. Ногаа болгаш ак чем аймаа, ылаңгыя сметана сава-савазы-биле ажык чыдар. Холунуң божумырынай аажок янзылыг. Эскеринчел болгаш хайгаарачалын ооң чугаа-домаандан билдим.

— Чааскаан хой кадарарга чай-хос чогу кончуг-дур. Эш болзун дээш, таныырым оолду коданымга эккеп алдым. Ол баштайгы дээрезинде элээн карак кысты. Топтуг-томааны уругга өглеп каар дээш, бир бажыңны албан-биле туттум. Сөөлүнде барып багай салдарлыг эш-өөрүнге көгүттүрүп каапты ышкаш. Бүдүү хайгаарап көрүп турдум, каш-даа хойну тудуп берди. Бир катап ол тудуп бербейн баргаш, эттетти-даа. Баштайгы удаада херекке-даа албадым. Кадарып, соондан кылаштап чоруур малының ийи-бирин чарып-даа болбайн канчаар, кадарчы, дузалакчы кижиниң эрге-ажыын камгалаары — мээң хүлээлгем — диди.

Адый-оол Сарыглар өөнүң ишти, ажы-төлү-биле продукциязын сайгарып элээн шенегилээн. Бөгүнгү чиик өртектерге-даа улуг ундараар шинчини ооң арнындан эскербедим. Садыг-саарылга чорударының таарымчалыг талаларын өөренип, дилеп турар. Мурнуу болгаш барыын кожууннарның араттарынга дөмейлээрге, араттың аал-ораны Кызыл чоогунда, орукка хөй чарыгдал үнмес. Найысылалдың хайым черинге садыг шөлүн тургузуп ап болур. Дүк, кеш болбаазырадыр черлер төп хоорайга албан тургустунарынга ол бүзүрелдиг чорду.

— Хой эъдин хоорай чурттуглар амдызында эки чип билбес, эътти база чип өөренир чүве болгай, хой эъдинден шишти кадыг дээрлеривис база бар. Чогум суурлардан, малчын аалдардан келген аалчылар, студент, сургуул оолдар, кыстар шиштээн эътти сонуургаар чорду. Кижиниң сонуургалын хейидиктирерге, оюн-баштак-биле садыглажырга, кандыг-даа бараан сайгарлычал — деп, Адый-оол Успун-Дагбаевич чугаакыр чаңы-биле хөөреп олурду.

Нарын байдалдардан ундаравас араттың ажыктыг күш-ажылы кымга-даа үлегер-чижек.

Аранчор ОКСУР.

Көдээ амыдырал

Бөмбүрзектиң судалы

● **БУДАПЕШТ.** Европага айыыл чок чорук болгаш кады ажылдажылга талазы-биле чөвүлел хуралдың киржикчилери чурттарның күрүнелер болгаш чазактар баштыңнарының ужуражыышкыны декабрь 5-те Венгрияның найысылалы Будапешт хоорайда эгелээн болгаш дүүн үргүлчүлээн. Россия Федерациязының Президентизи Борис Ельцин ужуражыышкынның баштайгы хүнүнде чүве чугаалаан. Россия күрүнезиниң баштыңының чугаазын ужуражыышкынның киржикчилери улуг кичээнгей-биле дыңнаан.

● **БРЮССЕЛЬ.** Соңгу Атлантика эвилелиниң — НАТО-нуң штаб-квартиразы Бельгияның найысылалы Брюссель хоорайда туруп турар. НАТО чөвүлелиниң сессиязы аңаа болуп эрткен. НАТО кежигүннериниң чурттарның даштыкы херектер сайыттарының деннелинге болуп эрткен ол сессияга түңнел дыңнадыгны хүлээп алган. НАТО-нуң чиңгине секретары турган болгаш ооң сөөлүнде мөчээн доктор Манфред Вернёрнуң эки ажылдааның сессияга демдеглээн. НАТО-нуң чаа чиңгине секретарынга Вилли Класе деп кижи соңгуткан.

● **ПЕКИН.** Көрей Улус-Демократтыг Республиканың (КУДР) болгаш Американың Каттышкан Штаттарының төлээлекчилериниң аразынга чугаалажыышкыннар Кыдат Улус Республиканың найысылалында эгелээн. Аар суглуг үндезинге ажылдаар амгы үениң чаа реакторларын КУДР-га тургузар дугайында айтырыгны ийи чурттуң делегациялары чугаалажып көрүп турар.

● **ПАРИЖ.** Чехияның президентизи Вацлав Гавел Францияның «Либерасьон» солуннунга интервью бергеш, «Россияны ангылаар деп Европада кым-даа бодавайн турар, харын Россия-биле эң эки харылзааларны тударын бодап турар бис» деп медеглээн. Россия-биле чоок харылзаалар чокта Европага тайбың хандыртынган туруп болбас деп, Чехияның удуртукчузу чугаалаан.

● **УЛАН-БАТОР.** Моолдуң парламентизиниң даргазы Нацагийн Багабанди ол чурттуң парламент делегациязын баштап алгаш, чоокта чаа Москвага кээп чораан. Россия Федерациязының Күрүне Думазының чалаашкын ёзугаар моол парламентарийлерниң Россияга албанныг аян-чоруунуң түңнелдеринге сеткил ханыышкынын Нацагийн Багабанди илергейлээн. Россия Федерациязының Күрүне Думазының даргазы Иван Рыбкин-биле ужуражыышкыннарның түңнелдерин моол удуртукчу бедик-биле үнелээн. Ийи тала бот-боттарының билишкениң, үзел-бодалдарының дөмейлешкээн, Моолга болгаш Россияга демократтыг чаартылгаларның үе-чадазында кады ажылдажылганы калбартырынче чүткүлдүүн Моолдуң парламент даргазы демдеглээн.

● **МОНРЕАЛЬ.** Хамааты ужар чүүлүнүң делегей организациязының (ИКАО) чөвүлелиниң президентизи Асад Котейт тускай медеглел кылган. Ук организацияның ажыл-чорудулгазынга боттуг салыышкынны Россия киирип турар деп, ол чугаалаан. Делегейниң хамааты ужар чүүлүнүң хөгжүлдезинге Россия шылгараңгай рольду ойнаан, чүге дизе, Россия — делегейниң ужар чүүл талазы-биле эң улуг күрүнелериниң бирээзи-дир деп, ИКАО чөвүлелиниң президентизи медеглээн. Хамааты ужар чүүлүнүң делегей организациязының кежигүнүнге Россия 1971 чылда кирген.

● **ВАШИНГТОН.** Ядролуг айтырыгны таарыштыр шииттирлээр дугайында Көрей Улус-Демократтыг Республиканың болгаш Американың Каттышкан Штаттарының аразынга 1994 чылдың октябрьга чедип алдынган дугуржулга АКШ-тың болгаш КУДР-ниң национал эрге-ажыктарынга дүгжүп турар. Ынчангаш ук дугуржулганы АКШ-тың конгрези болгаш чону деткиир ужурлуг деп, АКШ-тың күрүне секретарының дузалакчызы Роберт Галлуччи медеглээн. Соңгу Көрей ядролуг чепсекти бүдүре бээр магатчок деп каразыышкын ам чайлаттынганын ол чугаалаан.

● **ПЕКИН.** Кыдаттың Коммунистиг партиязының Төп Комитединиң болгаш КУР-нуң Күрүне чөвүлелиниң чыылдырганы экономиктиг чөвүлел хурал чурттуң найысылалынга дөрт хүн дургузунда үргүлчүлээн. Кыдаттың партия болгаш күрүне удуртукчулары, можуларның эрге-чагырга болгаш ажыл-агый удуртукчулары, Кыдаттың шериниң дээди албан-дужаалдыг кижилери экономиктиг чөвүлел хуралга киришкен. Экономиканың чайгылыш чок өзүлдезин хандырары, акша үнезиниң кудулаашкынын кынчыктырбазы — кыдат чазактың 1995 чылда кол сорулгазы болур ужурлуг деп, чөвүлел хурал доктааткан.

● **ПАРИЖ.** Францияга президент соңгулдалары келир чылдың майда болур. Ындыг болза-даа соңгулда мурнунуң кампаниязы ам безин херек кырында эгелей берген. Францияның президентизиниң албан-дужаалынга бодунуң кандидатуразын депшидер деп бодап турарын чурттуң көскү күрүне ажылдакчызы Жак Ширак медеглээн. Францияның улуг назылыг болгаш амгы үеде аарып турар президентизи Франсуа Миттеран келир чылын болур соңгулда кампаниязынга киржир шинээ чок болу берген.

● **ТЕГЕРАН.** Иран найысылалдың радиозу Алма-Атада бодунуң корреспондентизиниң дыңнадыын дамчыткан. Ында айытканын ёзугаар алырга, Казахстанда «Азат» («Хосталга») деп хамааты шимчээшкиниң төлээлекчилери чиктиг негелде кылганнар: чогаалчы Александр Солженицынны шаажылап өлүрер дугайында шииткелди үндүрерин республиканың Дээди судундан негээннер. Чогаалчы А. Солженицын бодунуң чогаалдарынга Россияның болгаш Казахстанның аразында тургустунган кызыгаарга чигзинип, Казахстанда орустарны кызып турар деп меге чулчуруушкун кылган деп, «Азат» шимчээшкин санап турар.

Казахстанда орустар общиназының активчилери республиканың Юстиция яамызынга болгаш Чиңгине прокуратуразынга тускай бижик чоруткаш, «Азат» деп националисчи организацияны хоруурун, ону хоойлудан дашкаар кылдыр чарлаарын негээн.

ХООЗУН ЧУГААЛАР КАНЧАП ТЫПТЫП КЕЛГЕНИЛ?

АЗЫ ӨЖЕГЕРЭЭН ӨӨСКҮТКЕН БИР МЕДЭЭНИҢ ТӨӨГҮЗҮ

Красноярскиниң бойдус камгалал черниң читкен ажылдакчылары тыпты берип магатчок, ынчаарга бүгү байдал тодаргайлаттына берип болур дээрзинге идегевишаан, бо чүүлдү солуннарга парладырындан дадагалзап турган мен. Биргээр чугаалаарга, читкен ол дөрт кижини өлүрүп каан бе азы олар озал-ондакка таварышкан бе деп айтырыг ылаптыг тодаргайлаттына бээринге идегеп турдум. Ынчаарга тайгага халаптыг озал-ондактан кым-даа чүс хуу магадылаттынмаан дээрзин бүгүдеге эки билдингир болгай. Ынчалзажок байдалдар бо чүүлдү парладырынче мени албадапты.

Бойдус камгалал черниң читкен дөрт ажылдакчылары амга чедир тывылбаан, оларны ылаңгыя тывалар өлүрген дээр дамчыыр чугаалар бадыткаттынмаан. Олар халаптыг озал-ондакка таварышкан деп санаарының барымдаазы база бадыткаттынмаан. Ындыг турбуже массалыг информация чепсектеринге, ылаңгыя «Комсомольская правдага» («Дөрт кижи арга-эзимден үнмейн барган», автору В. Нелюбин Шушенскиде журналист А. Соковиков-биле кады), «Аргументы и факты» солунга («Красноярск—Тыва кызыгаары — айыылдыг чоруктуң зоназы», авторлары —Ю. Чигишев, В. Шолеров) Тывага удур нүгүлдээшкинниг болгаш барымдаа чок меге материалдарны парлаан. Ооң мурнунда «Независимая газета» солунга «Күрүнениң өлүмү» (Тыва күрүнезиниң өлүмү дээни ол) деп эге-биле В. Портниковтуң чүүлүн база парлаап турган. Бойдус камгалаар черниң дөрт ажылдакчыларының читкени — Красноярск крайга Тываның девискээр, ылаңгыя заповедникке хамаарыштыр негелдезиниң түңнели-дир деп хоозун медээни ол чүүлге айыткан.

Красноярск крайга бистиң республика албан ёзузун девискээр негелдезин кылбаанын харыысалгалыг ёзу-биле медеглеп тур мен. Красноярск крайга Тываның девискээр негелдези бар деп хоозун чулчуруушкун «Аргумент и факты» солунга база парлаттынган. «Комсомольская правда» солунга В. Нелюбинниң чүүлүн үстүнде чүүлдүң авторлары херек кырында дакпырлап бижээннер. Олар мынчаар хоозун бадыткап турарлар: «Дөрт инспекторлар ис чок читкен. Истелге мунгаштталган. Кара чаңгыс каразыышкын — ол инспекторларны өлүрүп каан. Өлүрүкчүлер Тывадан келген».

Ол каразыышкынны буруу шавары-даа, бадыткаары-даа ам дээрезинде чедип алдынмаан. Ынчангаш мындыг айтырыглар дүрүм ёзугаар тургустунуп келир-дир: «Өске каразыышкыннар, чигзиниишкиннер дугайында чүге бодавайн, чарлавайн турарыл? Истелгениң ажылчын планы кайдал? Бо айтырыглар профессионал байысаакчыларны болгаш профессионал журналистерни чүге дүвүретпейн турарыл?»

База бир элдептиг айтырыг тургустунуп келген. Чүл дээрге, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазааның парлалга албанының тодаргай медеглелин төп солуннарга, ооң иштинде «Комсомольская правдага», Красноярск крайның солуннарынга амга чедир парлаваан. Ол медеглелди чүгле Хакасияның чаңгыс республика солунунга парлаан.

ДӨРТ КИЖИ АРГА-ЭЗИМДЕН КАНЧАП ҮНМЕЙН БАРГАНЫЛ?

Красноярскиниң бойдус камгалал черниң (заповедниктиң) дөрт ажылдакчылары ис чок читкени-биле холбаштыр бистиң республиканың хөй-ниитизи сеткил дүвүрээшкинниң ам-даа илергейлеп турар. «Ол кижилер арга-эзимден чүге үнүп шыдавайн барганыл, олар канчап барганы ол?» деп бисте орус-даа, тыва-даа кижилер сагыш човаашкын-биле боттарының аразында чугаалажып турарлар. Бистиң бичии республикавыс массалыг информация чепсектериниң, бо удаада «Комсомольская правданың», «Независимая газетаның», «Аргументы и факты» солуннуң нүгүлдээшкининге таваржып турар ужуру чүл? Республикада социал-политиктиг байдал экижип, быжыгып турар үеде ол солуннар бистиң республиканың дугайында, тывалар дугайында нүгүлдээшкиннерни, хоозун чулчуруушкуннарны база катап парлаан-дыр: ук солуннарга парлаан чүүлдерниң утказы мындыг —«Тыва Республикада националдар аразының чөрүлдээлери кыптыккан, ынчангаш орустар Тывадан дезип үнүп турар. Тывалар — өлүрүкчүлер-дир, тывалар тудуп алган кижилерни дораан ол-ла черинге өлүрүп каантарлар...»

Республикада байдалды эки талазынче эмин эртир хөөредир дээн бодал менде чок, ындыг болза-даа барымдаа дээрге, барымдаа-ла болгай: Тыва Республика — Россияда эң-не тайбың болгаш быжыг туруштуг черлерниң бирээзи-дир. Россияның национал республикаларының аразында бистиң республика социал-политика талазы-биле тайбың болгаш быжыг туруштуг республикаларның бирээзи болуп турары тодаргай илдең. Ооң-биле чергелештир бисте нарын айтырыглар эвээш эвес-ле харын. Чижээ, кем-херек үүлгедиишкиннери, амыдырал аайы-биле кызыы национализм болгаш оон-даа өске. Скандинав чурттарындан келген журналистер-биле чоокта чаа ужурашкан мен. Олар чаңгыс-ла айтырыгны — Тывада быжыг туруштуг байдал бар бе, чок бе деп катап-катап менден айтырып турганы таварылга эвес боор. Социал-политиктиг байдал бистиң республикада быжыг туруштуг болуп турарын оларга кажан чугаалаарымга, мындыг айтырыгны салдылар: Кызылдың кудумчуларынга орай чоруп болбас дугайында ук аалчыларга чүге сагындырганыл? Оларның ол айтырыынга мынча деп харылаан мен: ындыг сагындырыгны Москвага, Санкт-Петербургка болгаш Россияның өске-даа хоорайларынга силерге чугаалап болурлар. Ол сагындырыгның кол чылдагааны —кем-херек үүлгедиишкиннери-дир. Бисте кем-херек үүлгедиишкиннери —бүгү чурттуң ниити халавы-дыр. «Национал» кем-херек үүлгедиишкини деп чүве бисте чок. Бир эвес кем-херек үүлгедиишкиннеринге удур шиитпирлиг демиселди чорутпас болза, ук үүлгедиглер республикага быжыг туруштуг эвес чоруктуң чылдагааны болу берип магатчок.

Божаңнаашкын, сандараашкын, быжыг туруштуг эвес чорук... Нелюбин, Соковиков ышкаш дээргилер чогум-на ону биске күзээннер-дир. Ынчангаш орустарны олар коргудуп, нүгүлдээшкинниг болгаш хоозун материалдарны солуннарга бижип, Тываны Россияда «изиг» черлерниң бирээзи кылдыр чарлааннар. Кандыг-даа кем-буруузу чок бүдүн чонну олар буруудадырын оралдашканнар. Нүгүлдээшкинниг меге медээлерге үндезилээш, Сталин үезинде Кавказтың (чүгле Кавказтың эвес) бүдүн-бүдүн улустарын күш-биле шөлүп турганын кым-даа утпаан боор. Боттарын демократтыг бис дижир «Комсомольская правданың» журналистери дээрги Нелюбин болгаш ооң өмээржикчизи — Шушенскоеде Соковиков олар Сталин үезинде «бүгү улустарның баштыңчызындан» чүзү-биле дээре деп? Оон өске сөс тыппас-тыр мен.

Нелюбинниң «тоолун» база катап сайгарып көрээли. Ооң бижээн чүүлүнүң эгези безин ону сойгалап турар: чогум чүү болганын ол боду тодаргайлап көрбээн хирезинде-ле материалды бижишкен. «Национал чөрүлдээ Сибирь заповеднигинге халапты болдурган» деп ол барымдаа чокка бижээн. Ындыг нүгүлдээшкинни кылырда, автор боду бодунга безин бүзүревээнин илдең. Ындыг таварылгада «Огородту кажаалаап херээ чүл» деп айтырар ышкажыгай. Ындыг турбуже дээрги Нелюбин огородту кажаалап турган-дыр ийин. Ооң бижээни нүгүлдээшкинниг чүүл иштики беш эгелерден тургустунган: «Эң-не боттуг каразыышкын: эрлерни өлүрүп каапкан», «Тывадан орустар чүге дезип чоруп турарыл?», «Сөөлгү идегел өшкен», «Кижилер болгаш араатаннар».

«Комсомольская правда» солунга парлаттынган материалды номчуваан кижилерге байдалды допчузу-биле таныштырып көрейн. Саян-Шушенскиниң Тыва-биле кызыгаарлашкак бойдус камгалаар черниң дөрт ажылдакчылары бо чылдың сентябрь 4-те билдинмес чылдагаан-биле тайгага читкен. Олар читкен дугайында эштери сентябрь 9-та эскерип каан. Дөрт инспектор читкен дугайында сентябрь 12-де заповедниктиң дирекциязынга дыңнаткан болгаш боттарының күжү-биле дилээшкинни сентябрь 16-да эгелээннер. Дөрт кижи читкен сөөлүнде үш неделя эрткенде 50 хире дилекчи-камгалакчылар болгаш оларның дузалакчылары сентябрь 22-27-де дилээшкинни кылган. Читкен кижилерни дилээрин Красноярскиниң эрге-чагыргалары ам бир ай бурунгаар соксаткан. Ынчаарга заповедниктиң ажылдакчылары читкен эштерин дилээрин ам-даа үргүлчүлеп турар. Кеземче херээн оттурган болгаш истелгени үргүлчүлеп турар. Ол херекке Тыва канчап, чүге хамааржы бергенил деп номчукчулар айтырып магатчок. Кижилер читкен чер Тывадан дыка ырак, ээн тайга ышкажыл. Тываның чурттакчылыг чоок суурунуң болгаш кижилер читкен черлерниң аразы — чүс ажыг километр ырак, инспекторлар читкен черден 40-50 километр ырак черге пазыны дөгүй берген хойжулар чурттаан үш өг турган. Ынчаарга дээрги Нелюбин боду безин мынчаар бижээн: «Инспекторлар читкен чер Саянда Хемчик дааның бажында туруп турар. Кайгамчык чараш чурумалдыг черлер, аъттыг, чадаг кижилер аңаа арай боорда чоруур. Кедергей кадыр чалым хаялар, санап четпес хорумнар. Кижилер-даа, аң-мең-даа аңаа чүгле кокпа оруктар-биле чоруур, эмгежок ээтпек кашпалдар, кадыр даглар, шыргайлар, булут-биле деңнешкен бедик сыннар, Енисейниң санап четтинмес немешкен арыг суглуг хемнери». Ындыг турбуже, чүүлдүң автору, ооң бодалын ёзугаар алырга, «ханы утказыг» түңнелди хенертен кыла каапкан: «Читкен инспекторларны тывалар өлүрүп каан». Шуут-ла ынчаар бадыткаарын бар-ла шаа-биле барымдаа чокка оралдашкан. Заповедник инспекторларын ийи-бир тывалар эвес, а бүгү тыва улус өлүрген дээр хөөн Нелюбинниң бижээн чүүлүнде көстүп турар. Шак ынчаар бодаарынга (даап бодаарынга—В. Б.) Красноярск крайның мурнуу чүгүнде улуг-даа, бичии-даа кижилер бүзүрээн, ол дугайында истелге кылып турган шагдаалар меңээ база чугаалаан деп, автор бадыткаарын оралдажып турар. Андрей Новоселовтуң (читкен кижилерниң бирээзи — В. Б.) уруун болгаш орукка чорумал кадайны автор чижек кылдыр айыткан. Солуннарга барымдаа чок меге материалдарны бижип, кижилерни төөредип турда хамаатылар, харын качыгдаан кижилер чүнү-даа бодаар, чүү деп-даа чугаалаар апаар. Солунга парлаап чүүлдүң ортузунга Красноярск крайның мурнуу чүгүнүң улуг карта чуруун (солун шөлүн безин харамнанмаан—В. Б.) парлаан. Тываның болгаш Красноярск крайның аразында кызыгаарны, заповедник турар болгаш ооң инспекторлары читкен черлерни ында демдектеп көргүскен. Читкен кижилерни Тывадан эвес, а карта чурукта демдектээн черлерден дилеп тывар ужурлуг.

Дээрги Нелюбин бойдус камгалаар черниң ажылдакчылары ис чок читкени-биле холбаштыр, ол фактыны болгаш орукка душ боор ужурашкан кижилерниң дамчыыр чугаазын ажыглап, барымдаа чокка бүдүн чонну буруудадып турар-дыр. Ол бодунуң чүүлүнге ээрик кижилерниң чугааларын безин ажыглаан.

Автор оон ыңай айтырыгны улам ханылады берген. «Орустар Тывадан чүге дезип үнүп турарыл?» деп чиктиң кончуг эгелиг чүүлүнде: «Орустар 1992 чылда Тывадан хөйү-биле дезип үнүп эгелээн. Олар ооң мурнунда-даа республикадан үнүп чоруп турган, ынчалзажок бо хире хөй санныг дескеннер туруп көрбээн» деп бижээн. Автор маңаа база-ла чазып турар. Бирээде, кем-херек үүлгедип турган кезек оолдарның дугайын чугаалаар дээр болза, ындыг чорук 1992 чылда эвес, а 1990 чылда болгулап турган. Ийиде, корреспондент Тывадан көжүп чоруп турган кижилерни чүге дескеннер деп адап турарыл? Маңаа журналист кижи «дескеннер», «көжүп чоруткан кижилер», «мигрантылар» деп сөстерни тодаргай кылдыр аңгылап бижиир ужурлуг турган. Мен бодап көөрүмге чаа-дайын, ок-боолуг демисел боор турган черлерден амыдырап чурттаар арга-шинээзи чок апаргаш, ындыг берге байдалдарга шыдашпайн өскээр чорупкан кижилерни дескеннер деп адаар, санаар ужурлуг-ла болгай. 1990 чылда чамдык орус хамаатыларга хамаарыштыр таарымча чок чүүлдер турганы шын, ындыг байдалда Россияның чамдык массалыг информация черлери, ылаңгыя «Комсомолская правда» солун, билбейн бе, азы кара өжегерээн бе, ол айтырыгны хөрлээледип үндүргени шын.

Бистиң республикавыста чоннуң ыңай-бээр көжер чоруу шагдан бээр туруп келгенин дээрги Нелюбин билир ирги бе? Муң-муң кижилер көжүп кээп, көжүп үнүп-даа турар-ла болгай. Бо чылын Саян ындындан көжүп кээп турар кижилерниң саны көжүп чоруп турар кижилерден көвүдээн. «Дескеннер» деп адаттырган кижилерниң чоорту Тываже ээп кээп турарын дээрги Нелюбин билир ирги бе? Ол кижилер Саян ындынче чорупкаш, эки чер-даа тыппайн, бүдүү ээп кээп, өскен-төрээн черлеринде доктаап, чурттай бергеннер. «Тыва Республиканың девискээрин Кыдыкы Соңгу чүктүң районнарынга болгаш аңаа деңнээн черлерге хамаарыштырар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1994 чылдың май 16-да үндүрген № 945 Чарлыын журналист билир ирги бе? Ол чарлыктың чоннуң ыңай-бээр көжеринге таарымчалыг байдалды тургусканын журналист билир ирги бе? Бир эвес билбес кижи болза, материалды белеткеп турган, республиканың ажыл, амыдыралын эки өөренип көрүп алыр, ооң соонда материалды бижиир ужурлуг турган.

В. Нелюбин бодунуң ол чүүлүнде: «Кайнаар-даа баарга баш муңгаш байдал тургустуна берген» деп бижээн. Тывалар биле орустарның аразында харылзаалар дугайын бижип турган, ол «1992 чылда тываларның ийи орус балыкчыны өлүргени Тывага улуг резонансты болдурган. Ол кижилерни баштарының дүгү сарыг, карактары тываларга дөмейлешпес дээш бурганнадып каан. Ол өлүрүүшкүнде национал чыт бар дээрзи черле билдингир. Аңаа топтуг-томааннныг, ындыг болзажок кол нуруузунда аполитиктиг Сибирь орустары Тываның найысылалы Кызылга санкция чок черге митинг эрттирген дээш ол өлүрүүшкүн болган» деп автор бижээн. В. Нелюбин маңаа база-ла часкан. Ол таварылга 1992 чылда эвес, а 1990 чылда болган. Бистиң республикавыстың орус чонну аполитиктиг-даа эвес улус, дээрги Нелюбин оларны кончуг-ла ынчаар санаксап турар-дыр. Ынчан 2 кижи эвес, а үш кижи өлүрткен болгай. 1990 чылдың июнь 21-де Сүт-Хөл хөлге үш кижиниң өлүрткениниң дугайында фактыга хамаарыштыр Тыва Республиканың ИХМ-ниң криминалдыг милиция албанының кем-херек истээр эргелелиниң тургускан албан бижиин маңаа көргүзейн. Ону шуут номчуптайн: «1990 чылдың июнь 21-де Сүт-Хөл хөлде Үстүү-Енисейниң балык заводунуң балыкчыларының хонаажынга турган балыкчылар Соколовский, Степаненко база назы четпээн Никитин оларга Геннадий Монгуш биле Чечен-оол Монгуш аъттарлыг чедип келгеннер. Олар шуптузу балыкчыларның кылып каап брагазын ижип эгелээннер. Ооң соонда аңаа турган улустарның кайызының-даа танывазы Владимир Куулар биле Кара-оол Куулар дээр кижилер база-ла аъттарлыг чедип келгеннер. Олар аңаа турган улус-биле кады база-ла демги браганы ижип эгелээннер. Арагалаашкын үезинде назы четпээн Никитинге арага ижерин Соколовский чөпшээрепкен дээш Соколовский биле Степаненконуң аразынга алгыш-кырыш эгелээн. Аңаа В. Куулар база киржи берген. Степаненко бажың иштинче кире халааш, боо тудуп алган үнүп келген. В. Куулар боону хунаап алгаш, ооң октуг ийи холазын черже киир боолапкан, а Соколовский бажыңче углай чорупкан».

Ол документини номчуурун түр соксадып каайн. Ол болган үүлгедиишкинге сарыг өңнүг баш дүгү-даа, карактарның астыгыр, астыгыр эвези-даа хамаарылга чок болганы билдингир ышкажыл. Аңаа-ла арагалаашкын түңнелинде ындыг коргунчуг өлүм-чидим болган-дыр. Үш балыкчының өлүрткени шын. Шииткел кандыг болганынга хамаарыштыр тайылбырны бо справка база берип турар. «Кем-херек үүлгедикчилери тодараттынган болгаш кеземчеге онаашканнар: Чечен-оол Монгуш 8 чылда, Кара-оол Куулар 9 чылда хосталгазын казыдып шииттирген. Владимир Куулар 15 чылда (ооң 5 чылын кара-бажыңга) хосталгазын казыдып шииттирген. Россия Федерациязының Дээди суду шииткелди 1992 чылдың июль 29-та өскерилге чокка арттырган. № 17 106/90 кеземче херээ амгы үеде Тыва Республиканың Дээди судунуң архивинде чыдар». Нелюбин биле Соковиков маңаа хамаарыштыр ам чүнү чугаалап болурларыл?

Бижиттинген чүүлдерни оон ыңай сайгарып көрээлиңер «Чулак-Сы» (ол черниң шын ады Чул-Аксы — В. Б.) кордонга Саянның бир ээзи (бистиң республикавыстың бир чурттакчызын ынчаар адап кииргени ол — В. Б.) ол кордоннуң лесниги ооң аайынга кирбээнинге хорадааш, карабин-биле олче боолаан. Баштайгы ок Руслан Дзецинниң будунга дегген, ийиги ок хананы өткеш, лесниктиң кадайы болгаш уруглары орган өрээлче кире берген.

— Ол заповедниктиң начальниги Тамара Алексеевна Макашова, милиция ол херекти хаап каан. Боолап турган кижини тып алыр арга чок болган деп сактып чугаалады — деп, автор бижээн. Корреспондент ол херекти Красноярск крайның Ермаковское районунуң шагдаа килдизи хагганын тодарадып биживээн. Ынчангаш Тываның милиция ажылдакчылары маңаа кандыг хамаарылгалыгыл? Чүге дээрге ол херек Красноярск крайның девискээринге болган ышкажыл. Тываның милициязы канчаар-даа күзезе ол крайның иштики херээнге холгаарлап киржи бээр эргези чок-ла болгай. Лесниктиң бажыңының чанынга боо боолап турган кижини тыппааны дээрге красноярскыларның ажылының четпес талазын, ол черниң шагдаа ажылдакчыларының мергежилиниң кандыг деңнелге турарын көргүзүп турар ышкажыл. Заповедниктиң удуртулгазы ооң девискээринге аң-мең боолаан таварылга болурга-ла ол дугайында акт тургускаш, Тываже чорудар чаңчылдыг апарганы шын эвес. Красноярскиниң милиция органнарының дузазы-биле хоруглуг черден аңнап турар кижилерни туткаш, оларга Россия Федерациязының хоойлузун ёзугаар кеземчени онаар ужурлуг-ла болгай. Кем-херек үүлгедиишкиннерин ооң болган черинге тодарадып тургузар ужурлуг.

Ам браконьерлерниң заповедниктиң инспекторларының адынга бижээн кыжанышкынныг бижиктериниң дугайында. Аңчылар бажыңнарынга бижээш арттырып каап турар ол бижиктерни чүге Нелюбин болгаш инспекторлар ыяап-ла тывалар бижип турар деп санап турарларыл? Ооң бадыткал-барымдаазы кайдал? «Комсомолканың» корреспондентизи бистиң республикавыстың Россия Федерациязының составынга каттышканының 50 чылын демдеглээн байырлалды чажыртынар аргазы чок шугулдаашкын-биле бижип турар. Россия Президентизиниң администрациязының удуртукчузу С. А. Филатов байырлал хүннеринде чыкпак тыва аът мунуп алгаш, камера объективтеринче каттырып көрүп алгаш чоруп турган дээш база-ла бижиттирген. Нелюбинниң бодалы-биле алыр болза, объективтерже ыглап көөр ужурлуг турган ышкажыл. Ол-ла журналистиң сөзү-биле алырга, Саян-Шушенск заповедниктиң ажылдакчыларының бижээни, ону байырлал эрттирип турган республикага чоруткан байыр чедирген телеграммалар чанынга салбазын дилээн коллективтиг чагаазын үндүрбээн дээш «Российская газета» солун база-ла шугумчулеткен.

Мен бодап көөрүмге бүдүн чонну, республиканы кандыг-даа үндезин чок черге буруудадып турар ол чагааны «Российская газетаның» үндүрбээни шын хевирлиг.

«Кожазы республиканың удуртукчулары бир янзы хөделип турар деп чүвени бодавайн турары дээш держававыска хомуданчыг-ла-дыр» деп, Нелюбин улаштыр бижээн. Ынчаар бижип тургаш-ла Нелюбинниң Тываның удуртукчуларын мактай бергени база-ла элдептиг. Ооң бижээнинден алырга, Тыва Россияның бир кезээ эвес, а даштыкы күрүне кылдыр билдинип турары база-ла элдептиг. Тываларны ол даштыкы күрүнениң хамаатылары ышкаш кылдыр бижип, көргүзүп турар. «Комсомольская правданың» корреспондентизи оон ыңай мынча деп бижээн: «Сентябрь 29-та инспекторларны тудуп аппарганынга киришкен деп сезиглел-биле заповедник чоогунда турар аалдарның бир хойжузун тудуп алгаш, районнуң шагдаа килдизинге эккелген. Каш шак эрткенде ол кижини хостап алыр дээш Тывадан ийи кара лимузиннер-биле республиканың иштики херектер министриниң оралакчызы болгаш Тываның Президентизиниң чөвүлекчизи баштадыр кезек кижилер чедип келген. Сезиглендирип турган ол кижини байысаатпайн-даа, Кызылче алгаш барган. Херектиң истелгези уламчылап турар, тыва таладан ол истелгеге саат ужураштырар дээш хөделиишкиннер база-ла уламчылап турар. Красноярскиниң милициязы херектиң ужурун тыптар боор дээрзинге бүзүрээр кижилер эвээш, буруулуг кижилер тывылбайн-на баар боор...»

Кеземче херээн оттурган-даа болза, инспекторларның читкени криминалдыг болуушкун дээрзи ам дээрезинде бадыткаттынмаан деп чугаалаан мен. Бадыткал кылдыр хүлээп көргү дег кандыг-даа боттуг чүүлдер чок боор турар. Билдинмес байдалдарлыг өлүм-чидимниг болуушкун болган деп ам дээрезинде чугаалап болур. Бирээде ындыг. Ийиде, бистиң республикавыстың эрге-хоойлу камгалаар органнары Красноярск крайда коллегаларынга идепкейлиг дузалажып турар. Ол дугайын ол крайның милициязының удуртукчулары хүлээп көрүп турар. Нелюбинниң бижээн чүүлүн олар улуг килеңнээшкин-биле көрүп турарлар, олар ол дугайын Тыва Республиканың ИХМ-ниң удуртукчуларынга дыңнатканнар. Үште, корреспондент бижээн бо чүүлүнде база-ла улуг частырыгны кылган. Заповедниктиң кызыгаарынга иштики херектер министриниң оралакчызы-даа, Президентиниң чөвүлекчизи-даа (ол мени аңаа чораан боор деп санаан боор — В. Б.) чорбаан. Херек кырында ол үеде бо черлерге кем-херек истээр эргелелдиң начальниги Товариштай бодунуң бөлүү-биле сургакчылап чоруп турган. Ол ышкаш бистиң республикавыста кара өңнүг лимузин машиналарның чогун база чугаалап каар апаар. Дээди Хуралдың гаражында «Чайка» деп машинаның бары шын, ол машина үрелик, аңаа турар.

Оон ыңай чүүлдүң төнчүзүнде **«Номерни белеткеп турда» деп эгениң адаанда мындыг медээни киирген: «Октябрь 26-да заповедник камгалалының бөлүк ажылдакчылары ында арткан эштерин көжүрүп алыры-биле «Шугур» кордонга чедип келген. Чедип келгеннерни экология милициязының төлээзинге баштаткан дөрт тыва кижи шагда-ла манап турган болган. Аңаа маргылдаа үнген болгаш ол аткылажыышкын-биле доозулган. Тываларның бирээзи өлүрткен. Амгы үеде «Шугур» кордонда истелге өөлүү ажылдап турар».** А херек кырында аңаа чүү болганыл?

База катап Тыва Республиканың ИХЯ-зының албан хууда тургускан бижиин көрүптээлиңер. Мээң барымда Шушенскоениң күрүнениң экологтуг заповедниинниң «Шугур» кордонунга Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунуң № 3-а бажыңынга чурттап, сайгарлыкчы ажыл-чорудулга кылып турган 1952 чылда төрүттүнген хамааты Валерий Анатольевич Чуйковту өлүргениниң дугайында дыңнадыг-бижик.

Ында бижээни болза: «В. А. Чуйков бодунуң төрели болур Кызыл хоорайда Депутатская кудумчуда № 21-1 бажыңда чурттап турар, 1945 чылда төрүттүнген А. В. Смирнов-биле аңнап чоруткан. В. А. Чуйковка сыын адар чөпшээрел турган. Чуйков Чаа-Хөл суурга баргаш, Чаа-Хөл кожууннуң экология талазы-биле улуг инспекторунга ажылдап турган хамааты В. А. Межекейни, а ол ышкаш Кызылдың балык заводунга ажылдап, Каа-Хем суурнуң Пригородная кудумчузунуң № 39-2 бажыңында чурттаан, 1955 чылда төрүттүнген В. Г. Шаталовту кады аңнаалынар деп эдерткен. Олар дөртелээ Саяногорскиже эжиндирип чоруурунга белеткенип, Чаа-Хөл чоогунга турган катерниң капитаны Кириллов-биле оларны хемеге «Шугур» кордонга чедир кожугга сөөртүп чедирип каарын дугурушкан. Капитан чөпшээрешкен болгаш оларны «Шугурга» чедир сөөртүп каан. Орук ара олар арагалаан. Хүндүскүнүң 12 шакта олар кордонга чеде бергеннер.

Аңаа ол үеде ийи егерь— В. А. Смазнов, А. В. Волков олар болгаш заповедниктиң ажылдакчылары 7 кижи бар турган. Ажылчыннар кордонну «Бозага» деп черже көжүреринге белеткеп, бузуп турганнар. В. А. Межекей биле А. В. Смирнов олар «Шугур» кордондан аңнаар дээш дораан чорупканнар. В. А. Чуйков биле В. Г. Шаталов кордонга ээрик артып калганнар. В. А. Чуйков ажылчыннарга шорлуп, оларга харын хол дээп эгелээн. Ынчап баарга егерьлер база ажылчыннар Чуйковту хүлүй шарып кааннар, ынчалзажок ол чештиниип алгаш, база катап ажылчыннар-биле чошкуп, егерь Волковту эттеп каан, ооң соонда ажылчын Чуваловту боостаалап эгелээн, ол аразында Волков бажыңче маңнап киргеш, 16 калибрлиг кош боо тудуп алгаш үнүп келген. Чуваловту боостаалавышаан чыткан Чуйковтуң ооргазынче болгаш бажынче боозунуң ужазы-биле каш катап улдаан. Боозунуң ужазы мырыңай сыйлып чаштай берген. Чуйков Чуваловту боостаалаарын соксаткаш, Волковче халый берген. Ынчаар орта Волков ужазы чок боозу-биле Чуйковтуң буттарынче углай боолапкан. Боо борбак октуг турган. Чуйков дораан-на дискек кырынга барып дүжүп, холдары-биле бажын база туттунган, черге барып калбарты дүшкениниң соонда өлген. Эзимче аңнап кире берген Межекей биле Смирнов олар өлүрүүшкүн дугайында чүнү-даа билбээн. Чуйковтуң өлүрткениниң соонда егерьлер болгаш ажылчыннар шуптузу катерге олурупкаш, «Бозага» кордонче чорупкан. Чуйковтуң өлүг мөчүзүн «Шугурга» каапканнар.

«Бозагага» баргаш болган таварылга дугайында Ермаковское районнуң ИХК-га рация дамчыштыр мүн-не дыңнадып кыйгыртканнар. Ермаковское районнуң прокурору ол таварылга талазы-биле кеземче херээн оттурган, истелге чоруп турар. Чуйковтуң мөчүзүн Шушенскоеге чедире берген болгаш аңаа 1994 чылдың октябрь 31-де, понедельникте эмчи кезиишкинин кылдырткан, өлгениниң чылдагаанын тодараткан. Егерьлер болгаш ажылчыннар «Шугур» кордондан «Бозагаже» көшкен болгаш ынаар дедир барбас дээн.

Дыңнадыг-бижикти ТР-ниң ИХЯ-ның Кем-херектер истелге эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы милицияның подполковниги В. В. Коблов тургускан».

Номчукчу дээрги Нелюбинниң тодаргай эвес болгаш частырыглыг бижимелдеринден хөңнү калган боор деп бодай-дыр мен. Ужуру чүдел дээр болза, херек октябрь 26-да эвес, а 27-де болган, кандыг-даа экология милициязы Тывадан аңаа барбаан, бот-боттарының аразында аткылажыышкын-даа эвес, а аңаа үй-балай арагалаашкын болган, адактың соонда өлүрткен кижи дээрге тыва эвес, а Тываның орус чурттакчызы болган болгай.

Чиде бергениниң ам дээрезинде чылдагааны тодараттынмаан Сергей Лавровтуң, Андрей Анисовтуң, Алексей Новоселовтуң, Николай Линейцевтиң төрелдериниң база эш-өөрүнүң сагышсыралын база кажыыдалын билип тур мен. Истелге доостур боор, бир эвес, шынап-ла, өлүрүүшкүн болган чүве болза, үүлгедикчилер илереттинер, оларга хоойлу ёзугаар кеземчени онаар деп чүвеге бүзүреп турар мен.

Ынчаарга мен кандыг-даа барымдаа чок черге, истелге база суд чокта бүдүн чоннуң адынга үш-үдүрүм буруудадыышкыннарга удур мен. Тодаргай барымдаалар чокка истелге болгаш суд бадыткаваанда кайы-бир кижиге азы бөлүк кижилерге удур үндүрген буруудадыышкын буруу чок болурунуң принцивинге дүүшпес болгаш ону нүгүл деп санаар, ындыг болганда Россия Федерациязының Кеземче кодекизин ёзугаар харыысалгага онаажып болур. А ынчаарга бүдүн чоннуң адынга нүгүлдү чүү деп адаарыл? Национализм бе? Шовинизм бе? Өршээл турбас мугулай чорук бе азы ажыы-биле хоралаашкын дээр бе?

Мени, Россия Федерациязының хамаатызын, айыттынган чүүлдүң улуг күрүнезирек шовинизми, бир чонну өскезинге удур тургузуксаан шовинизми ханы дүвүредип турар. Мынча дээн-дир, көрүңер: «Чамдыктары (орус чон дугайын ынча дээни ол — В. Б.) республиканың кол байлаа— даг-дүгүн казып тып, заводтарга ажылдап, эмнеп, өөредип база тус черниң баштыңчыларынга ийи секретарьларының, бирги оралакчыларының эрге-дужаалдарын эдилеп алгаш чаңчылдарны барымдаалап удуртурунга дузалап турган, а өскелери (авторнуң бодап турары-биле тывалар-ла боор — В. Б.) тайга-даскылга мал кадарып, арга-эзимге аңнап (авторнуң бодап турары-биле аңнаары дээрге чаржынчыг ажыл ышкаш —В. Б.) болгаш боттарының оралакчыларының дузазы-биле республиканы удуртуп турган» —деп, ады үнген автор бижип турар. Үстүнде киирген домактарның утказын алырга, ол дээрге Россия Федерациязының Конституциязының 29 чүүлүнүң ийиги кезээн дөрт хажытканы, а ол ышкаш «Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 4 чүүлүнүң ийиги кезээниң база 51 чүүлүнүң 2 кезээниң хажыдыышкыны болур.

Россия Федерациязының хөй националдыг бүгү чону шилчилге үе-чадазының бергелерин ажып эртери-биле демиселге каттыжары эргежок чугула боор турда, айыттынган чүүлде националдар аразынга хөөн чок чорукту өөскүдүп, бүгү чуртка, бүгү делегейге бүдүн чонну национал хамаарылгазын ёзугаар куду көрүп, бактап турар-дыр. Партийжи-коммунистиг монополияның орнунга демократия байдалдарында массалыг информацияның төп чепсектериниң монополиязы тургустунганы, оларның эвээш санныг улустарга удур пропагандисчи террору эгелээни кончуг-ла харааданчыг-дыр. Мындыг чүве кымга ажыктыгыл деп айтырыксанчыг-дыр. Дээрги Нелюбиннер, Чигишевтер, Соковиковтар, Портниковтар, Шолеровтар болгаш оларларга дөмейлер кымнарның социал чагыын күүседип турар чүве ирги? Харыы билдингир: Россияның федеративтиг күрүнезин бузулдуруп дүжүреринге сонуургалдыг чамдык политиктерниң улуг күрүнезирек, улуг орусчу үзелдерин чарлап өөскүдери, ооң соонда олар «боралгактыг сугдан балык тудуксап» турар. Оларга бистиң республикада политиктиг чогумчалыг турум байдал база националдар аразында чөпшээрежилге таарышпас ышкаш хире. Оларга бистиң республиканың удуртулгазы-биле Россияның федералдыг төп удуртулгазының аразында билчиишкинниг чаагай харылзаалар таарышпас хире. Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың аразында «Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органнары биле Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарының аразында харылап чорудар чүүлдерин аңгылаар болгаш бүрүн эргелерни бот-боттарының аразынга хуваажырының дугайында» Керээге ат салырынга белеткеп турары оларның сеткилинге таарышпайн турар. Россияның составынга Тываның 50 чыл болганының дургузунда республика федералдыг төп-биле дең эргелиг, бот-боттарынга ажыктыг керээни бир-ле дугаар чарып турар болгаш ол чорук боттуг федерализмни быжыглаар ийик. Ол орукка кандыг-даа шаптараазыннардан, доткарлардан кортпас бис. Чөөн чүкте бир үлегер чугаада дег, «ыт чеже-даа ээрип турза, кош доктааш дээр эвес».

«Массалыг информация чепсектериниң дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунга шыңгыы өскерилгелерни киирер, националдар аразында харылзаалар ышкаш ындыг кончуг оваарымчалыг чорукту негээр айтырыг талазы-биле медээлерниң боттуг, шын болурунга күрүнениң талазындан элээн чергелиг контроль дугайында пунктуну киирер үе келген деп бодаар мен. А ол дээрге бистиң республикадан Федералдыг Хуралда депутаттарның ындыг саналды киирер херээ болур.

Владимир БАГАЙ-ООЛ.

Тыва Республиканың Президентизиниң национал болгаш иштики политиктиг айтырыглар талазы-биле чөвүлекчизи, ТР-ниң Айыыл чок чорук чөвүлелиниң кежигүнү.

ЭРТЕМНЕРНИ НОМДАН ТЫВАР, ЫНЧАЛЗА-ДАА...

Кызылда тыва-түрк лицей ажыттынгандан бээр бир чыл ажып чоруур. Тыва-биле Турцияның аразынга дугуржулга ёзугаар Турциядан башкылар мында кээп ажылдай берген. Ам дээрезинде нийти өөредилге школазының 6-гы клазын дооскан оол уругларны тускай шылгалда эрткен соонда хүлээп ап турар. Баштайгы чылында өске эртемнер өөренмейн, чүгле түрк, англи, тыва дылдарны өөредип турар. Дараазында чылдан эгелеп англи дыл кырынга химия, физика дээн ышкаш эртемнерни өөренип эгелээр. Ук лицейниң өөреникчилерин Россияның, Турцияның болгаш Европа чурттарының эң шылгараңгай өөредилге черлеринче өөренип кирип ап болур шыырак билиглиг кылдыр доостурар сорулгалыг ажылдап турар.

Эки чүүлдү эки дээр, чаа-чаа өөредилге черлери ажыттынып, уругларга бедик шынарлыг билиг берип болур аргалар тыптып турары өөрүнчүг болбайн канчаар. «Уруглар — бистиң келир үевис» деп алыс шынның чугаа бөгүн чеже-даа таарымча чок дыңналыр болза, алыс шынныг болуп артар-ла болгай. Ынчангаш бөгүнгү аныяк-өскенниң билииниң шынары эки болган тудум, келир үедеги амыдыралы эки болганы ол.

Бо дугайын бөгүн бодавайн олурар ада-ие, ылаңгыя күрүне удуртукчузу-даа чок дээрзинге чигзиниг турбас. Ынчалза-даа бүгү-ле чүве сагыш ышкаш болбайн турары хомуданчыг. Оода чадаарда боттарының-на ат салып алганы дугуржулгазының чүүлдерин чедир күүсетпейн баар чорукту буруу шаппас арга чок. Демги тыва-түрк лицей ажылдарының дугайында дугуржулга дугайында бижип олурарым ол. Ук дугуржулгада айытканы болза, Тыва Чазак тыва-түрк лицейге таарымчалыг бажыңны болгаш тыва башкыларның акша-төлевирин бээр. А түрк тала — өөредилге материалдары болгаш номнар-биле хандыртынар болгаш Турциядан келген башкыларның акша-төлевирин хандырар. Түрк тала хүлээнген чүүлдерин күүседип турар. А Тыва...

Лицей баштай ажыттынарда Кызылдың № 4 школазының чамдык класстарын арендалап алгаш ажыттынган. Бо 1994-1995 өөредилге чылын Кызылдың № 4 ПТУ-зунуң нийти чуртталга бажыңының үшкү каъдын арендалап алган, оолдарның өөренир-даа, чурттаар-даа чери ол болуп турар. Бо кижи көргеш Турциядан, өске черден келген башкылар бо хире кызып турда, бистиң-даа кончуувусту деп бодал сагышка кирер чорду. Ол чаңгыс-ла узун, чиңге коридорунуң караңгы, тар деп чүвезин канчаар ону! Лицейниң директору Селим Селим оглу бодунуң алыс кижизиг, мөзү-шынарлыындан болгап боор, биске аазаанын күүсетпеди деп анчыгзынып, хорадаан сеткил чок болду:

— **Бурятияда, Якутияда база лицейлер ажыткан бис. Ында уруглар тулган бажыңнарда өөренип турар. Таарымчалыг байдал бар болза, өөредилгениң шынары база эки болур. Мында ам дээрезинде бистиң бодап турганывыс ышкаш таарымчалыг байдал тургустунмаан. Ынчалза-даа бөгүнгү экономиктиг байдалды эки билип турар бис. Тыва Чазак бистиң байдалывысты база эки билип турар болгаш дузалажырының аргаларын дилеп, көрүп турар.**

Ындыызы харын ындыг-ла ыйнаан. Ынчалза-даа дугуржулгага ат салып тура, болдунар-болдунмас чүүлдерни ыяк хыпап алган турган болза, артык эвес ийик. Бо чылын харын дөрт каът бажың айтып берген дээр. Ам кыштың соогу. Чазын чылый бээрге септелгезин кылып алгаш көжеринге белеткенип турарын директор сеткил ханып чугаалады. Ол сөстер база бир айтырыгны тургузуп келир: септелгени боттары кылыр дугайында дугуржулгада айтып каан болганы ол бе?

Селим Селим оглунуң база бир солун дамчыштыр тыва чонга, ада-иелерге чугаалаксаан чүүлү бар:

— **Тыва улус арай изиг сеткилдиг, өске черден келген улуска бүзүрексевес, ынчалза-даа багай чүүлге дүрген бүзүрээр улус-тур деп эскердим. Биске чолаачы, повар, башкылар дээш ажылдакчылар херек. Ынчалза-даа келген кижилерни дораан хүлээп алырындан коргар-дыр мен. Та арагалаар, та оорлаар болур чүве. Эки ажылдаар кижи тып алыры берге боор-дур. Ындыг таварылгалар биске тургулаан.**

Оон аңгыда ада-иелер уругларывыска үргүлчү каша берип турар деп хомудап турарлар. Ол бистиң буруувус-биле эвес, бо черниң экономиктиг бергедээшкиннеринден болуп турар. Мен ада-иелерни бичии манаарын дилээр кижи-дир мен. Бо бергедээшкиннер түр үениң бергедээшкиннери-дир. Моон соңгаар бүгү чүве аайлажы бээр, ынчангаш шыдамык чоруу-биле биске дузалажырын дилээрдир мен.

Бо черниң бергедээшкиннеринге бис, түрк башкылар база чаңчыгып тур бис. Башкыларның чурттаар черинден, чиир чеминден, кылыр ужурлуг ажылынга чедир катап чаңчыгар ужурга таваржып турар улус-тур бис. Турцияда болза башкы кижи чүгле уруглар өөредир, ногаажы кижи ногаа өстүрер — кижи бүрүзү бодунуң ажылын кылыр чүве. А маңаа бир эвес картошка тарып, ажаап албас болзувусса, кыжын чиир чүвевис чок апаар ышкажыл. Ынчангаш черле шыдамык болуп, демнежип туруп бергелерни ажып эртээлиңер.

Лицейде өөренип турар 10 өөреникчиге-ле бир кижизидикчи башкы онаажыр, оон аңгыда алды башкы өске эртемнерге өөредип турар. Чурттаар чер талазы-биле байдал аайлажы бээрге кыс уругларны база хүлээп ап турар апаар. Ам дээрезинде оолдарны шылгалда ёзугаар хүлээп ап турар-даа болза, баштайгы чыл дургузунда бергедей бээр улусту дедир чорудуп турар. Ынчалдыр эрткен чылын 27 оолдарны дедир чорудар ужурга таварышкан.

— Ол оолдарны дедир чоруткаывыс дээш оларның ада-иелериниң мурнунга буруувус миннир ужурлуг бис — деп, Селим Селим оглу хомудаксап чугаалап олурду. Оларның программа угбайн барганы бистиң бөгүнгү берге байдалывыста турган чадавас. Амыдырал берге болза-ла өөрениири, ажылдаары берге болур болгай.

Лицейге чеде бергеш баштай-ла келген аалчылар-даа, башкылар-даа, өөреникчилер-даа идиин уштуп алгаш эртер дүрүмнү эскерип каан мен. Мындыг чүүлдү кижи элдепсинмес арга чок. Ынчангаш бо дугайын башкыдан айтырарымга түрк үлегер чугаа-биле харыылады: «Арзылаң кандыгыл деп чүвени ооң чурттап турар черинден билип ап болур». Азы оскээр чугаалаарга, чурттап турар черин арыг-силиг тургузар дээш келген улусту безин идиин ужулгаш эртерип негеп турар улус болду — шимчениир үезинде оолдар идиин уштуп ап турган безин өрээлдерин хириктирип алыр болгапда идиин ужулбас суг чүве болза, та чүү турар чүве. Оон аңгыда черле чадып каан чадыгларга довурак сиңип каар болза, ону аштап алыры ындыг амыр эвес болгай. Ынчалдыр идик уштур чаңчылда кандыг-даа шажын сагылдазы чок дээрзин Селим Селим оглу тайылбырлады. Түрк башкылар кичээл үезинде саат дайнавас, оорлап болбас, арага ижерге багай, төрээн черинге ынак болур дээн ышкаш кандыг-даа чүдүлгелиинден хамаарышпас кижи төрелгеттенниң дүрүмнеринге өөредип турар дээрден башка, түрктерниң бүзүрээри ислам шажынга тыва оолдарны өөредир сагыжы чок. Оларның хоойлу ёзугаар өөредилге черлеринге кандыг-бир шажынның дүрүмнерин өөредир эргези-даа чок-ла болгай...

Тыва чон-биле түрк чоннуң амыдыралы, чаңчылдары дыка дөмей дээрзин эрткен чылын кожууннар кезип чораан эскергенин Селим Селим оглу чугаа аразында айтып олурду. Черле ынчаш, түрктерниң чогум үнген дөзү Тыва чүве-дир. Тываның агаар-бойдузу-даа оларга дыка-ла таарышкан. Төрелдешкек чоннар болганындан ийикпе, азы черле «чилиинге чедир» башкы болган мөзүзүнден ийикпе, бистиң оолдарывысты төлептиг кижилер кылдыр өөредип, кижизидер дээш бүгү күжүн салып чоруурлар. Бо дугайын «Тайга» станциязынче аян-чорук кылып чораан үезинде башкыларның бирээзиниң бир эвес мен Тывага сөөк салыр салым-чуулуг кижи болзумза, шак бо даглар баарынга, Кызыл коступ чыдар черге орнукшудуп каар болза хомудавас ийик мен» дээни бадыткап турар деп бодаар мен. Чүгле... чүгле оларның чаагай хереэнге башкының дилээни ёзугаар дузалажырын, аазаан аксывысты ээлээрин кызыдып көрээлиңер.

Чечена ДОНГАК.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

ТАНЦЫ КЛУВУНГА ӨРТ

● **ПЕКИН.** Соңгу-Чөөн Кыдатта Фусинь хоорайның танцылаар залынга улуг өрт болганының түңнелинде 233 кижи өлген. Оон аңгыда 16 оолдар, уругларның мага-боду янзы-бүрү хемчээлдиг өртенге таварышкан деп тус черниң парлалгазы дыңнадып турар. Өрттүң болган кол чылдагааны — электри дамчыдылгазының үрелик черинде болган. Танцы залының чаңгыс каът бажыңы ийи шак дургузунда өрттенип, чалбыраашталып келген. Бажың иштинге танцылап турган аныяктар өрт өөскүүр мурнуу чарыында канчап дарый үне халчып четтикпейн барганы ам-даа билдинмес. Тар эжиктен үнүп чадааш, девидеп мөгүдээнинден баскылашкаш, аныяктарның хөй кезии өрт айыылынга таварышкан деп каразып турар.

САМОЛЕТТАР ХОНАРЫ АЙЫЫЛДЫГ АПАРГАН

● **НЬЮ-ЙОРК.** Нью-Йорк хоорайда Джон Кеннеди аттыг делегей ужур-дузалыг аэропорттуң самолёттар хондурар шөлүнге дузалал албанының янзы-бүрү машиналарының ыңай-бээр, кайы хамаанчок шуужуп турарының уржуундан аңаа самолёттар хонары дыка айыылдыг апарган. Бо талазы-биле «Дейли Ньюс» деп хоорай солуну журналист шинчилелдерни чоруткан. Самолёттар ужуп үнер шөлге чүък сөөртекен тергелиг машиналарның болгаш улуг-биче чүъктүг автомобильдерниң база ол ышкаш аэропорттуң эрге-чагыргаларының патруль машиналарының ыңай-бээр шуужуп турарынга хомудаан 27 дилеглерин сайгарып көрген. Шак ындыг чаңгыс аай корум-чурум чок чоруктан самолеттарның үскүлежир таварылгалары тургулаан. Сөөлгү ийи чыл дургузунда самолеттар ужуп үнер шөлге техниканың ажыглалының айыыл чок чоруунуң дүрүмүн хажытканындан аэропорттуң ийи ажылдакчызы амы-тынындан чарылгап болгаш 60 кижи кемдеп-кергээн болуп турар.

ЯПОН АВТОМОБИЛЬДЕР КӨВҮДЭЭН

● **ВАШИНГТОН.** Американың Каттышкан Штаттарында Японияның автомобильдерин бүдүрүп үндүрериниң саны оларны бо чуртче үндүр сөөртүр дениселинден көвүдеп турар. 1994 саң-хөө чылында тускай медээлер ёзугаар алырга, японнар Американың Каттышкан Штаттарында 1,8 млн. автомобильдерни бүдүрүп үндүрген. Ол үениң дургузунда Япония Каттышкан Штаттарже 1,5 млн. автомашинаны үндүр сөөрткен. Ол дугайын япон автомобиль тудукчуларының ассоциациязы дыңнаткан. Америкада турумчуп чурттай берген япон автомобиль тудукчуларының компаниязы Каттышкан Штаттарның экономиказынче 11 млрд. долларны киирген. Ол чорук американнарга 300 муң кижи ажылдаар черни тургузуп берген. 1987 чылдан 1993 чылга чедир япон автомобиль кылыр бүдүрүлгелерге ажылдаар американнарның саны үш катап көвүдээн. Амгы үеде Японияның автомобиль бүдүрүкчүлери АКШ-тың девискээринде чеди заводтарны ээлеп турар. «Хонда» компаниязы Огайо штатта, «Ниссан» компаниязы Теннесси штатта, «Мицубиси» компаниязы Иллинойс штатта автомобиль кылыр бүдүрүлгелерниң ээлери болуп турар. Американың Каттышкан Штаттарында «Тойота» автомобиль компаниязы эң хөй санныг заводтарны ээлеп турар. Оларга Кентукки болгаш Миссури штаттарда автомобиль бүдүрүлгелери база ол ышкаш Калифорнияда ийи завод хамааржыр. АКШ-та төлээлер ассоциациязының чиңгине директору Уильям Дункан «Японияның автомобиль тудукчулары Американың Каттышкан Штаттарының экономиказынга таарымчалыг салдарны чедирип, ёзулуг шыңгыы улуг күш бооп турар» деп демдеглеп, санап турар.

ЧҮРЕК ДАМЫРЫНГА КЕЗИИШКИН

● **ПАРИЖ.** Монаконуң князы Ренье III чүрек дамырынга кезиишкин кылган. Хаан ордузунуң парлалга албанының дыңнадып турары-биле алырга, кезиишкин таарымчалыг байдалга эрткен. 71 харлыг Ренье хаан сөөлгү каш чыл дургузунда Монаконуң кардиология төвүнге хайгааралга турган. Чоокта чаа аарыгның диагнозун тодарадыр талазы-биле долу шинчилелди эрткен соонда кезиишкин кылыр дугайында шиитпирни үндүрген.

ВУЛКАН ЧАЗЫЛГАН

● **ПЕКИН.** Төп Яваның Индонезия провинциязында Марапи вулканының чаза тевиишкининиң түңнелинде 38 кижи өлген. Оон-биле чергелештир мурнунда ис чок читкен деп каразыттырып турган элээн каш тараачыннар вулканның хайнып турар изиг суундан өрттенгеш, эмчиге келгеш база амы-тынындан чарылганнар.

Марапи дээрге Индонезияның 127 вулканнарының эң улуу болур болгаш делегейде эң идекпейлиг вулканнарның санынга хамааржыр. Ооң турар черинден кара ыш доктаамал үнүп чыдар.

ИМПЕРАТОРНУҢ ТӨРЕЛ ЫЗЫГУУРУНУҢ САЛГАЛЫ

● **ХАНОЙ.** Вьетнам императорнуң төрел ызыгуурунуң салгалы болур Ли Чанг Кап Мурнуу Кореядан Ханойда келген. Ол «Өг-бүле хрониказының» бир экземплярын Ханой университединге белекке берген болгаш Ханойнуң соңгу талазында Хабак провинциязында төрел ызыгуур дуганынга барып чораан. Мурнуу Кореядан келген аалчы XII вектиң төнчүзүнде чагырып турган вьетнам императорнуң ийи оглу Ли Лонг Тыонгтан укталып үнген. 1226 чылда ол династия дүжүлгеден дүшкен соонда Лонг Тыонг корабльге олуруп каш, Көрей чартык ортулукче дезе берген. Вьетнам тажы 1253 чылда Кыдатка ол үеде тергиидеп турган юань деп могол династиязының шериниң Корейже халдаашкынының дайын чаазының үезинде эрес-дидими-биле шылгарап үнген. Ол дээш Лонг Тыонг эрге-дужаалдарны-даа, шаңнал-макталдарны-даа алган. Амгы үеде Мурнуу Кореяда вьетнам тажының ызыгуурун салгаан ийи чүс өг-бүлелер чурттап турар.

ХАЛЫЫН ААРЫЫ

● **НЬЮ-ЙОРК.** Пуэрто-Рикода денге деп бачымнап халыыдаар аарыгның халдавыры тарап нептерээн. Тус черниң кадык камгалал албанының удуртукчузу Кармен Филисианонуң чугаалап турары-биле алырга, чүгле сөөлгү неделя дургузунда ол аарыгдан аараан 1223 кижини бүрүткээн. Чыл эгезинден тура Пуэрто-Риконуң 15 муң чурттакчылары халыын аарыындан когараан. Аарыгның кол тарадыкчылары — ымыраа-сээк. Халыыдаан улустуң эдин холчок изиир болгаш шыңгайнары ыстап аарыыр, кижиге аажок халалыг.

Астрология календары

КЫШТЫҢ ОРТАА КЫЗЫЛ КҮСКЕ АЙЫ

ДЕКАБРЬ 11 — воскресенье, айның 9 чаазы, 3 көк меңгилиг, октаргай соодалдыг, демир олуттуг, аксымаар хой хүнү.

Улуг кижилер-биле ужуражып, арга-сүме алырынга, бажың-балгат ажылдарынга, хураган үзеринге, мал-маган үндүреринге, найыр-дой кылырынга, эмдик мал чаажыктырарынга, эм кылырынга, садыг-саарылгага, орук чорууруңга таарымчалыг.

Чер каспас, ыяш сыкпас, орнукшудулга ёзулалдары кылбас. Чаа бажың таваа салырынга, өг тигеринге, чаа хеп быжарынга, ханнап эмнээринге, келин алырынга, төлге салып, илби-шиди кылырынга, көжеринге таарымча чок.

Ай зодиактың Кошкар бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде карак болгаш баш аарыглары нептереңгей боор болур. Ынчангаш бо хүннерде хөлүн эрттир моган шылаарындан кичээниң, аас-дыл үндүрбейн, шугулдап-кылыктанмас болза чогуур. Баш кезээнге кезип эмнээшкин кылыры күзенчиг эвес.

ДЕКАБРЬ 12 — понедельник, айның 10 чаазы, 2 кара меңгилиг, суг соодалдыг, суг олуттуг кара мечи хүнү.

Оран-таңды дагыырынга, демир-биле ус-шевер ажылдар кылырынга, келин алырынга, хей-аът, тук-дасыккиискидер ёзулалга, буянкежик кыйгыртырынга, эм кылырынга таарымчалыг.

Орук-суур чорууруң, чаа хеп кедериң, хем-суг сүзериң, сагыш-сеткилге кирбес кижилер-биле эвилелдежириң, дугуржулга кылырың, балыктаарың шеглээр.

ДЕКАБРЬ 13 — вторник, айның 11 чаазы, 1 ак меңгилиг, даг соодалдыг, суг олуттуг каразымаар дагаа хүнү.

Чаңгыс ак меңгиниң хүнүнде нүгүл-бачыдын илередип, чалбарып, арыгланырынга чогумчалыг. Садыг-саарылга кылырынга, шериг албан-херээнге, чарлык-дужаал үндүреринге, эм-таң чалап, аарыгга удур шүгдүнүп-чазаттынарынга, ном-бижик өөренип эгелээринге, эмдик мал чаажыктырарынга, бажың таваа салырынга, удуртукчу-башкарыкчы ажылдарга таарымчалыг.

Вторник — бурунгудан чаа-дайын бурганы деп санап турар кызылзымаар Марс планета сүлделиг, мези айыылының хүнү болур. Ынчангаш бо хүнде бистиг чепсек аймаа арнып, кижилерниң болгаш мал-маганның тайбың чоруунга кем-бачыт халдадып, багай салдар чедире бээринден кичээнири чугула.

Балды, бижек чидитпес. Эжик-хаалга эдип, чазавас. Чаш уругну кылаштадып өөретпес. Ырак оруктче аъттанырын, келин алырын, орнукшудулга ёзулалдарын кылырын шеглээр.

Ай зодиактың Бугажык бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде ангина дээн чижектиг, ниитизи-биле тынышкын органнарының аарыглары нептереңгей болуру магатчок. Боостаа бестеринге, кызыл-өөшке, моюнга болгаш думчук кезээнге кезип эмнээшкин кылырын сүмелевейн турар.

ДЕКАБРЬ 14 — среда, айның 12 чаазы, 9 кызыл меңгилиг, ыяш соодалдыг, ыяш олуттуг көк ыт хүнү.

Чаа бажың тавааң салырынга, уран чүүл эртемнерин өөренип эгелээринге, саарарынга, дуган-сүме бүдүргеш ону садып-саарарынга, дүрген-сүме эдип чазаарынга, боттуң хууда үүле-хереэн бүдүреринге, чарлык, дужаалдар үндүреринге, ажыл-херектерни шуудадыр ёзулалдарга таарымчалыг.

Чер чоруп, мал-маган садарын, келинге хамаарылгалыг үүле-херекти, көжерин, орнукшудулга кылырын шеглезе эки.

ДЕКАБРЬ 15 — четверг, айның 13 чаазы, 8 ак меңгилиг, салгын содалдыг, ыяш олуттуг көксүмээр хаван хүнү.

Сес ак меңгиниң хүнүнде улуг башкыларга бодунуң хүндүткелин илередип, оларга тураскааткан номчулгалар чорудуп, өргүл кылыр болза эки. Аас-дыл үндүрүп, багай сөстер эдип, долгандыр турар бойдус-хүрээлең бужартадып болбас.

Чаа тудуг-суур кылырынга, чер чорууруңга, сургуул кирериңге, ырак оруктче аъттанырынга, эм-таң кылырынга, эт-сеп кылып, хөреңги өстүрүп көвүдедиринге, ыт азырап алырынга, эзирик-чалчык кижилерни томаартырынга таарымчалыг хүн.

Хуралдаарынга, мөөңнежип чыглырынга, орнукшудулга ёзулалдарынга, чер казарынга, мал садарынга таарымча чок.

ДЕКАБРЬ 16 — пятница, айның 14 чаазы, 7 кызыл меңгилиг, от соодалдыг, от олуттуг кызыл күске хүнү.

Чеди кызыл меңгиниң хүнүнде шажын ёзулалдарын кылырынга чогумчалыг. Багай чыт-бус доюлдурар чүүлдер өрттетпес.

Ажыл-херектерге шиитпирлиг түңнелдер үндүреринге, хоорай-суурлар чедип үүле-херек бүдүреринге, эм-таң кылырынга, угаан медерелге чүве шиңгээдип алырынга таарымчалыг.

Өре төлээринге, өре негээринге, көжеринге багай. Мал-маган өлүрбес, ону садып-саарбас болза эки. Аъттар чарыштырарын, аңнаарын шеглээр.

Ай зодиактың Ийистер бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде өкпеге кезиишкин кылыры күзенчиг эвес.

ДЕКАБРЬ 17 — суббота, 6 ак меңгилиг, довурак соодалдыг, айның 15, от олуттуг, кызылзымаар инек хүнү.

Бо дүне айның хевири төп-төгерик кылдыр көстүр. Сарыг шажынның өөредиин ёзугаар кандыг-даа айның 15-тиң хүнү — амы-тын чаяакчызы Амитабха бурганның хүнү болур. Ынчангаш бо хүнде дуган-хүрээ кирип, бурганнарга өргүл кылып, лама-башкыларга буянкежик кыйгыртыр, ном-судур номчудуп, аъш-чемден арамайладып албышаан, аржаан-эм чалап алырынга тергиин таарымчалыг хүн болур.

Өг тип, чаа тудуг тавааг салып, ыдыктар диргизип, мал саарып, садарынга таарымчалыг хүн.

Уруг-дарыг кудалап, кожуп-дужуп, орнукшудулга ёзулалдары эрттирбес. Бажың-балгаттан эт-сеп өскээр бербес.

ДЕКАБРЬ 18 — воскресенье, айның 16, демир соодалдыг, 5 сарыг меңгилиг, довурак олуттуг сарыг пар хүнү.

Ыяш кезеринге, чөөн чүкче аъттанырынга, аңнаарынга, мал-маган өлүреринге, кадыг үүлеге харыы бээринге, эмдик мал чаажыктырарынга, эм кылырынга, садыг-саарылга кылырынга, эш-өөр тып өңнүктежиринге таарымчалыг.

Чаргы-чаалы кылырын, куда-дой дүжүрерин, чаа хеп быжарын шеглээр. Бажың тавааг салырынга, өг тигеринге, дуган-сүме тудуунга, келин алырынга, орнукшудулга ёзулалдарын кылырынга таарымча чок.

Ай зодиактың Рак бөлүүнче шилчээн. Айның бо туружунуң үезинде кижилерниң сеткил-сагыжы белени-биле уяп хөөнге алзып, уран чүүлдүң бүгү-ле хевирлеринге, бир эвес кужениишкин үндүрер болза, чаа чогаадыкчы чедиишкиннерлиг болур. Баарга болгаш чем хайындырар органнарга кезип эмнээшкин чорударын сүмелевейн турар.

БЕРГЕ БАЙДАЛГА ТАВАРЫШКАН

МУРМАНСК. Россияның соңгу девискээринде хөй чурттакчылыг ол хоорай амгы үеде берге байдалга таварышкан: чурттаалга бажыңнарын, бүдүрүлге болгаш албан черлерин чылыдыр одаар чүүлдүң — мазуттуң курлавыры төнген. Агаарның соогу кажан чүгле дөрт градус турда безин батареяларда суг соок болуп келген. Одаар чүүл курлавыры барык төнгени-биле холбаштыр чурттакчыларның квартираларынга чылыг бээриниң нормазын кызырган.

Одаар чүүл курлавыры төнген берге байдал хоорай болгаш область чагыргаларының удуртукчуларынга шагда-ла билдингир турган. Амгы эгелээн кыш Россияның барык бүгү девискээринге дыка соок болур дугайында агаар шинчилекчилериниң берген медээзи ол удуртукчуларга база билдингир турган. Ындыг турбуже хоорай болгаш область чагыргалары берге байдал дугайында дүвүрээзинни мынчага чедир көдүрбээни элдеп чүве. Хоорайның «коммунал ажыл-агый чери» Төп чылыдылга станциязынга 30 хире миллиард рубль өрелиг болуп турар.

(РосИТА—СЧТА).

Төөгүнүң балалчак арыннары

ИСТЕРИ АРТПЫШААН

(Төнчүзү. Эгези № 201 «Шында»).

Архив документилерин көөрге, репрессияларны кыпсырының талазы-биле Н. Товариштай С. Токадап дудак чокка хартаачылап турган чорду. Ынчалзажок Тыва Республиканың массалыг информациязының чепсектери — солуннар, телерадио дамчыдылгалары Н. Товариштайның кедерээн араатанзыг үүлгедиглерин ыракта четпес сойгалап турар деп бодаар мен.

Токажы-полатчы-товариштайжы репрессиялар кымны-даа камнап кээргевейн турган. Олар оруунга таварышкан-на сезиктиг кылдыр көзүлген кижилерни хопчу-каразынга бижий шаап, тудуп бажыңнап, байысаалгазын далаш-биле чоруткан аттыг боол, шымдай-ла дываажаң оранынче аъткарыптып турганы — оларның «политиктиг ажыл-чорудулгазының көскү» түңнелдери болуп турган.

Ханныг репрессияларның ол үш кол хартаачылары ам чок, олар хоойлу болгаш чон мурнунга чогуур харыысалганы хүлээвейн, арыг тас эрткеннер. Ол дээш Тываның чону хомудап арткан. Чүгле ол үш эвес, байысаалга адаанга хилинчектеттирип турган актыг кижилерни меге өчүк бээринче албадап, эттеп-хыйнап, күчүлеп-түрүдүп, амы-тынынга кыжаңып, аштадып, удудуп-дыштандырбайн, шиш баштыг оргепге чоон-шөйүндүзүнүң аксын хептелдир олуртуп, кедергей каржызы-биле байысаап, баш удур таарыштыр чогааткан протоколдарга ат салдырып ап турган байысаакчыларның чаңгызы-даа хоойлу мурнунга харыысалга хүлээвээн.

ССРЭ-ниң Айыыл чок чорук министерствозунуң Тыва автономнуг обласка эргелелиниң начальниктери тургулаан Н. Н. Петров, И. П. Смирнов «Сүт-Хөл хереэ» дээр каргыштыг нүгүлдү эки ат чедип алыксааш, мегелеп чогааткаш, **өлүрүкчү репрессияларның халаптыг чалгыын** Тывага нептереткеннер. Сүт-Хөл районнуң партия, совет, ажыл-агый удуртукчуларындан дыка хөй актыг кижилерни «антисоветтиг, националисчи үүлгедиглер» кылган, Тываны ССРЭ-ден чарар, Тывада совет ёзу-тургузугну узуткааш, феодалдыг ёзуну эгидерин оралдажып турганнар деп, ёзулуг мугулай нүгүлдү оларга чыпшыр көктээш, тудуп хоругдап, араатанзыг дерзии аргалары-биле байысаап, меге өчүктерни баш удур мегелеп белеткээш, «байысаалга протоколдарынга» байысаадып турар кортук, туруш чок, мегечи, кежин саттынган өдежок кижилерниң аттарын күш-биле салдырып ап турганын, ук херек ужун буруудаттырып турганың, сөөлүнде агарган А. Агбан, М. Дииң-Кара, К.-С. Седип болгаш өскелер-даа бадыткаан.

Шак мындыг хоойлуга удур каржы-хажагай, онза айыылдыг аар үүлгедиглер тарап турда, ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары чораан, сөөлүнде ВКП (б) болгаш СЭКП-ниң Тыва обкомунуң бирги секретары, СЭКП ТК-ның кежигүнү С. Тока ол айыылды соксадыр, бажы эъттенген Петров биле Смирновту ажылындан сывырып үндүргеш, харыысалга хүлээдириниң улуу, ол баш кезикчилерин мактап, «Охаай-ла, эр-хейлер!» деп, ордеп-хавыялалар-биле шаңнаттырып, репрессияларның дээрбезинче суг кудуп, А. Агбан баштаан дыка көвей шынчы коммунистерни партиядан үндүр сывырып, судка дужаап турганын Тываның чону ам-даа утпаан.

«Сүт-Хөл хереэ» дээр үндезин чок нүгүлдү С. Тока урдундур хөөреткеш, ВКП (б) ТК секретары турган Г. Маленковка 1952 чылдың август 15-те «мырыңай чажыт» илеткелди адып салып чоруткаш Токаның үстүнде ханныг үүлгедиглерни бодунуң холу-биле үүлгеткенин бадыткап турар кыңчыктырбас барымдаа-дыр!

С. Токаның ады-биле тыва улуска ачы-дузалыг ажылдар кылдынган. Ону кым-даа ындыг эвес деп шыдавас. Ынчалзажок С. Токаның хыдыкчы репрессияларны тыва улуска удур кывыскан ханныг херээнде **үүлгедигниң составы долузу-биле бар болганда.** Тока репрессчи үүлгедиглериниң кажан-даа, канчап-даа агарып үнмес, ооң чогуур харыысалгазын мойнунга ыяап-ла чүктээр ужурлуг турган.

Ынчангаш улусчу Тывага араатанзып турган терроржу репрессияларының Токадан эгелээш буруулугларының аттарын чонга дыңналдыр чыкчылады адаарын, оларга хоойлунуң шыңгыы харыысалгазын хүлээдирин чоп негевишаан турар. **Ындыг чоптуг шиитпир чарлаттынмаанда, репрессияларның ханныг истери болгаш каргыштыг уржуктары кажан-даа боду арылбас.**

ТАР ИХЯ-га ССРЭ-ден чалаттырып келген чөвүлекчилерниң хамыктың мурнунда Иван Роговтуң күткүү-биле О. Полат, Н. Товариштай ССРЭ-ни оттунуп, өлүм лагерьлерин ГУЛАГ деп адавазажок. Кызылга, Кара-Булуңга, Карагашка туткулааш, бедик херимнер-биле кажаалап, тенниг чиңге демирлер-биле куржааш, «контр» диртикеш, шииттирген хөй кижилерни чүс-чүзү-биле аппарып тырааш, черлик ёзу-биле кулданып турганын республика солуннары ховар чырыдып турары хомуданчыг-дыр.

Үстүнде өлүм лагерьлеринге эң-не айыылдыг кемниг херектерни ТАР ИХЯ сайыттарының айтыышкыны-биле үүлгедип, «лагерьжи херектеннерни» кижи дивейн хапсоп, боолуг, ызырар ыттыг шагдааларга кадартып ажылдадып турганын оон душ болуп дириг үнген кижилерниң ыглап оргаш чугаалааның дыңнаан-даа мен.

Ол ышкаш кожууннар санынга турган казанак кара-бажыңнарга херектеннерни шыгырт долдур тырып кажаалааш, албадал-биле ажылдадып, начальниктерниң хуузунда өөнүң ажылын халаска кылдырып турганы чажыт эвес-ле болгай.

Ол бүгү араатанзыг хилинчек-човулаңны Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында эктинге чүктеп чораан кижилерниң чамдыктары ам-даа дириг бар. Олар Карагашка лыжа ыяжы кезип, Кызылга лыжа чазап, Кара-Булуңга фронтуже чорудар көдээ ажыл-агыйы продуктуларын бүдүрүп, ажыктыг ажылдарны кылган. Ынчангаш оларны дайын үезинде шылгараңгай ажылдаан деп санааш, «Ада-чурттуң Улуг дайынында шылгараңгай күш-ажылы» дээш деп медаль-биле азы Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы» дээш деп чаа тургускан медалы-биле дириг арткан кужурларының сагыш-сеткилин чылыдып шаңнаар болза, буянныг-ла херек болур ийик!

Маңаа немештир мээң саналым мындыг:

Бирээде. Ханныг репрессияларга хилинчектеттирип өлүрткеннерниң сөөк-мөчүзүн дүрген дилеп тывар, а тывылганнарын кижизиг ёзулал-биле орнукшудар буянныг ажылдарны «Улусчу хемчеглер» деп Чазак доктаалы-биле чарлааш, республиканың чонун аңаа калбаа-биле киириштирзе кандыгыл?

Ийиде. Салчак Токаның ханныг репрессияларга буруулуг азы буруу чогун сөөлгү катап тодарадыры-биле Тыва Республиканың чонунуң санал-оналын айтырып (опрос), хөй-ниитиниң күжү-биле чорутса кандыгыл?

Үште. «Сүт-Хөл херектерин» (арх. №№ 126, 127) шериг трибуналынче үзүп шиидери-биле берген И. П. Смирновту, ол херектерниң байысаалгазын черлик аргалар-биле чорудуп, хөй санныг актыг кижилерни меге өчүк бээринче албадап, баш удур мегелеп чогаадып бижээн протоколдарынга ат салдырып ап тургулаан байысаакчыларны, ол ышкаш үстүнде айыткан «Сүт-Хөл херектерин» трибуналдарга сайгарып көргеш, өлүрүкчү шииткелдер үндүрген шииткекчилерни дилеп тыпкаш, оларга хоойлунуң шыңгыы харыысалгазын хүлээдирин Тыва Республиканың прокурорундан дилеп артым.

Артем БОРБАК-ООЛ.

«ӨДҮГЕНДЕ ЧАЙЛАГНЫ» НОМЧААШ...

Ном болгаш номчукчу

Эрткен чайгы дыштанылгам үезинде Моңгуш Санчат-оолович Эргентиң «Өдүгенде чайлаг» деп ортумак класстарның өөреникчилеринге бижээн тоожузун сонуургап номчудум. Мооң мурнунда-даа, ам бо-даа бижээн чогаалдарын бодаарымга, ол бичии кижилер дугайын эки билир, башкы кижи болгаш уругларга солун чогаалдарны бижип турар чогаалчы-дыр деп билдим. Башкының «Өдүгенде чайлаг» деп ат-биле үнген номунда, бир тоожу болгаш элээн каш чечен чугаалар бар. Мен ол номдан борта чаңгыс «Өдүгенде чайлаг» деп тоожу дугайында бодалымны илередикседим.

Моңгуш Санчат-оолович бо тоожузунда Тожунуң байлак, чараш хүрээлелин, кижилерниң найыралын, улусчу чаңчылдарны, мерген дуржулганы амыдыралга буянныг кижилерниң ажыглап чоруурун бичиилерге көргүскен. Ону бүзүренчиг-биле көргүзерде, чогаалчы хоорай чурттуг Өнер-оолдуң чайгы дыштанылгазының үезинде Тожуга чеде бергеш, орукка эскерип, дыштанып-даа тургаш көргенин тоожаан чогаал. Ынчангаш чогаалдың кол маадырлары: Бараан Самбууевич болгаш Өнер-оол. Тоожунуң эге тайылбырында Бараан Самбууевич хоорайда Мартан-оол Баазанович сугга баргаш, чугаалажып ора, ооң оглу Өнер-оол-биле таныжып, школазын ол доозупкаш, чайын ыяап-ла Өдүгенге чедип кээрин чалааны-биле чогаалдың эге базымы кылдынган. Чайгы үеде Бараан Самбууевич бичии оолдуң чайгы дыштанылгазын эрттиреринге сагыш човангыр болганы эки чүүл деп көрдүм, черле бистиң ада-иелеривис ол дег сагыш салып чоруур болза, кончуг-ла эки болур ийик.

Бо чогаалда Тожуда Өдүгенни көрүксээн күзелин шагда-ла илереткен хоорай чурттуг Өнер-оол бодунуң сагыш-сеткилиниң талазы-биле алыр болза, дыка улуг сонуургалды салып алган өөреникчи деп болур. Ол Бараан Самбууевичиге келгеш, дораан аът мунуп өөренип алган. Узун орукка аътты шыдамык-биле мунуп, эрес кижи болуп, бригадирниң мактал бергенинге амыраан. Суурдан Өдүгенге чедир оруунга чалгынныг амытаннардан ала-саасканнан часкыга чедир, а чер аңнындан адыгдан те-чүңмаларга чедир Өнер-оол магадап көрген. Чүгле куштар, аңнар эвес, Тожунуң арга-эзиминиң кезээде мөңгү чыдар тас тайгаларының, хөлдериниң дугайын ол Бараан бригадирден күзел хандыр айтырып, дыңнап билип алган.

Өдүгенде чайлагга Өнер-оол келгеш, эң чаа мынды Уялыг-Мыйысты мунуп өөренип алгаш, ивилерни кадарып чоруп турган. Ол өөрү-биле кады мындыны саап база өөренип алыр. А оон аңгыда Өнер-оол ивилерниң чайын, кыжын чиир чемин болгаш тожу черниң айын, безин, кат-чимизин магага хандыр чыып турган. Авазының чагаазын ёзугаар ол оолдар-биле кежээниң-не ном номчуп, сан эртеминге хамаарыштыр бодалгаларны бодап, аас-биле санаашкыннарны база кылып турган. Ооң-биле чергелештир Өнер-оолдуң кижизидилге мөзү-шынары эки кижи деп билир бис. Кажан ол дүжүнде хорадааш, Самбууевичини «ашак» деп чыткан болур. Эртенинде «мени ам канчаар ирги» деп пат-ла чоруур. Бригадир одагга олургаш, Өнер-оолга Чечек чулбас дээрге, ону ол олчаан күүседир болган. Ол ооң дыңнангыр чаңчылы-дыр. Авазының чагаазында «чаш», «чассыг оглум», «чассыгбайым» деп сөстерге Өнер-оол хөңнү чок, тайга кижизи кадыг-бергеге өскен турарын билген.

Тожуда улустуң чаагай чаңчылдарын Бараан Самбууевичиниң сагып чоруурундан хөй чүүлдерни оол билип алыр. Одагга шай хайны бергенде, бригадирни ол көөрге, шайның үстүн бичии калгак-биле өрү-куду ыдамнап чашпышаан:

Орук-чириим
Оргу-дески болзун!
Кежер кежиим
Кежии сыык чытсын!
Ажар артым
Ажык-чаагай турзун!
Оът-ыяжым, хоор чонум —
деп турарын сонуургаар.

Кажан аштанып-чемненген сөөлүнде Өнер-оол шайның артыын черже төгер деп баарга, Самбууевич олургаш:

— Адыр-адыр, төкпе, оглум! Сүттүң сүүзүннүг хоюу кырында, а шайның сүүзүннүг хоюу —дүвүнде чоор. Улуг аяамга кудуп алыйн. Төкпес, хоржок! — дээр.

Орук ара тайгага чаъстай бээрге, бир-ле чадырга кээп хонганнар. Өнер-оол көөрге, ында аъш-чем, бир тон азып каан болган. Ооң ужуруп бригадир мынчаар тайылбырлаан:

— Тайгага чеми төнген, аскап-даа кижи чоруп болур, ол кижиге күш киирер, дуза болзун дээш, чеминден ыяап-ла арттырып каар ужурлуг чүве, Өнер—Дээр.

Эртенинде чоруур дей берген Бараан Самбууевич ол чадырга консерва, от, конфеталарын база каап каан. Ындыг чижектер тоожуда хөй.

Чогаалда бичии кижилерге улуг улустан, оларның амыдыралчы дуржулгазындан өөренип ап болур, сургаалдалыг домактар кончуг хөй. Чаъс аязы бээрин безин билир бригадир элдептиг-ле кижи деп, Өнер-оол бодап ора ооң, ол дугайын айтырарга мынчаар харыылаар:

— Кушкаштардан билип тур мен, кайгал. Дээрниң аажы-чаңын олар бистен артык билирлер. Кажан дээр чаап, чүдереп турда, олар ыытташпастар, шыргайларже чашты бээрлер, а аязып, чазалып орар болза, олар көскүлеңнеп, ырлажып эгелээрлер.

Оон ыңай Самбууевич бир кежээ олургаш, мынча дээн:

— Хүннүң ашканы ылаптыр, Өнер. Дээрже эвес, а бо чыдар көстерни көр даан. Аажок чидиг кызыл-дыр бе? Бо болза, хүннүң даглар артынче шуут ашканын, бистеп ыраанын көргүзүп турары ол. Хүн ашпаанда, көс шала бүлүргей, сарыг-кызыл кылдыр көстүр.

Бараан Самбууевичиниң бо чугаазы аныяктарга ажыктыг, эки угаадыг болур. Ам бригадирниң база бир угаадыын чижек кылдыр киирейн:

— Кудай багы арлы бээр, кижи багы арылбас чүве ыйпаан бо, оолдар. Кудай-дээр чеже-даа чаап, хадып турза, ол ыяап-ла аязы бээр. Кижи багы арылбас. Бодунуң амыдыралының иштинде чонга бир багын көргүскен кижиниң ол бужар үүлгедии кажан-даа балалбас. Ооң соонда ол чеже-даа чаагай херек бүдүрзе, ону билир улус дөмей-ле мынчаар чугаалаар: «Шаанда мындыг херек үүлгедип чораан чүве ийин бо. Ам чүгээр орталанган-на-дыр. Ынчангаш чоннуң «аныяандан адың камна» дижиринде кончуг ханы утка бар.

Номда солун угаадыглыг чугаалар дыка хөй таваржып турар.

«Өдүгенде чайлаг» деп тоожузунда чогаалчы Моңгуш Эрген үени канчаар көргүскенин база сонуургап номчудум, билип алдым. Чижээ, Өнер-оол одагланган черге көрүп турарга оът-сиген ногаан чайт, чечектер бодундан узун, аяктарының улуун чүү дээр, аастары бир-ле тавактар-ла, өңгүрү мырыңай кайгамчык, каш катап саваңнап чуп каапкан-даа ышкаш сагындырар: сүт дег ак, хан дег кызыл, аяс дээр дег ак-көк. Мону бодаарга чечектер четчи берген ышкаш. Артыш-оол эжин самолетка олуртуптар дээш үдеп чоруп ора, тоорук дүжүрерде үр-ле кайгап турар кижи болган. Эки бышкан тооруктарны дүжүрерде хүрең бе, сарыг бе деп чүвени көрүп турганы ол. Ону бодаарга сес ай төнчүзү хире.

— Малдарның сагыжы куюмнап эгелей берип-тирлер —деп, Самбууевич арай дүвүрексеп турар апарган. — Малдың чекпелээр үези келди-ле! Ивиниң баш уу-биле тоо-быдараар үези бо-ла болгай. Күзүн тос ай келгени билдингир.

«Тожупу көрбээн кижи Тываны көрбээни ол» дижир болгай. Өнер-оол Өдүгенге баргаш эскергени болза, куш оолдарынга дегбес, өдүректерни ында кым-даа хоюспас, хөй балык өлүрбес. Бараан Самбууевич кончуг боолуг чорааш-ла, чүве боолавас болган. Ынчангаш ол мындыг түңнелге келген: «Чурттап турар чериниң аң-меңин-даа, ужар кужун-даа, балык-байлаңын-даа боттарының азырап алган мал-магазы ышкаш хумагалап, оларны камгалап-хайгаараар буянныг, чаагай сеткилдиг чон-дур бо! Мындыг улустуң чурту тоолчургу байлак болбайн, торгу ышкаш чараш болбайн канчаар! Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, кайгамчык Өдүген-дир ийин!»

Чогаалдың дыл-домаа бичии кижилерге кончуг таарышкан, ында тоол аяны, үлегер домактар, деңнелгелер, диригжидилгелер кончуг хөй. Тус чер улузунуң чугаазында тускайлаң сөстерни чогаалчы база хөйнү ажыглаан. Ону тускай словарь чокка билдине бээр кылдыр, уругларның чугаазынга киирип бижээни чедимчелиг боор турар.

Мен математика башкызы кижи болгаш бо чогаалды эки чогаал деп мактаар мен. Мында чогаалчы лапту болгаш математика талазы-биле аас-биле санаар оюннарны хөйү-биле киирген. Бисте бодунуң чогаалдарынга математиканы киирип турар чогаалчылар ховар болгай. Бо дээрге дидими-биле бижээн чогаал-дыр.

Шупту чүве чаңгыс аай болурга чамдыкта база солун эвес апаар болгай. Чогаалчы кайын хомудай бээр деп, боду бодалдыг, туруштуг кижи-ле болгай ол. Мен бодум дугайты ийи бичии чүүлдү чугаалаксадым. Арга-га барган кижи баштай-ла хөөрүктү көөр боор чүве. Хөлчок чараш Хөндергейде хөөрүктеп хөй чүве чок деп болур ийин. А Тожуда ол хөөрүктер ховар чер деп билип алдым. Хөөрүк база тоол-домакка кирген, уруглар сонуургаар амытан-на болгай. Оон аңгыда Өнер-оолдуң авазының чагаазының кезик-чамдыызын тоожуда киирип турар. Бир эвес авазының чагаазын долузу-биле тоожуга бижип көргүскен болза, ында багай чүве чок деп бодап ор мен. Харын-даа кижизидилгелиг утказы күштелир. Авазы чагаазын чоп багай бижиир деп. Бис билир бис, уруглар чагаа номчуурунга кончуг сонуургалдыглар.

Школада ажылдап турар кижи болганымда, «Өдүгенде чайлаг» деп номнуң дугайын өөреникчилерден айтырарымга номчаап болдулар. Ном оларга солун болганын база чугааладылар. Ынчанмайн канчаар, кижиниң чер-чурту бичии-даа кижилерге эргим, чоргааралдыг болганы ол-дур.

Моңгуш Санчат-оолович Эрген бодунуң хөглүг-омак чаңын салбайн. каң дег кадыкшылдыг болбушаан, бичиилерге ам-даа чогаалдарны бижиирин күзеп турар бис.

Алдын-оол ОНДАР.
Ийме суурда башкы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс, угбавыс **Юлия Карымаевна СААЯ** декабрь 8-те 40 харлаар. Ол Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун 1977 чылда дооскаш, «Алдан-Маадыр» совхозка мал эмчилеп эгелээн. Ам бо хүннерде, он ажыг чылдарның иштинде, мал ажыл-агыйынга бодунуң эртем-билиин киирип, ажылынга мергежээн, тура-соруктуг, човууның хүндүткелин чаалап алган, Оргу-Шөл хойжу бригадазының бригадири болуп ажылдап чоруур.

Ававыс үш оолдуң, бир кыстың иези. Улуг оглу Слава шериг албанында. Эриг баарлыг, эргим ававыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр изиг байырывысты чедирбишаан, ажыл-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ак орукту күзедивис. Арын-шырайында өөрүшкү кезээде чайнаан, хөглүг-баштак, ырлыг-шоорлуг, үлегерлиг ававыс чүс-даа чылда өг-бүлези-биле кады чурттазын дээш мөгейдивис.

Хүндүткел-биле уругларының ачазы **Сергей Очур-оолович, уруу Шеңне, оолдары Эрес, Сайгал** база дуңмазы **Буян Ондар.**

ЧАРЛААЛДАР

БҮГҮ САДЫГ БААЗАЛАРЫ КИРЖИР

Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги комитеди 1994 чылдың январь 1-ден 1995 чылдың февраль 28-ке чедир «ТуваОПТ» акционер ниитилелдиң (Тыва Республиканың Садыг яамызының Абаканга турган садыг-садып алыышкын баазазы) аңаа акцияларның хааглыг бижидилгезин чорудуп эгелээнин дыңнадып тур. Акцияларның нийти саны 10157, акцияның өртээ 200 муң рубль.

Ниитилелдиң кылыр ажылының кол хевирлери:
— бараанарны үүрмектеп база мөөңнеп садары. Ниитилел бодунуң ажыл-чорудулгазының сорулгаларынга дүүштүр Россия Федерациязының Хоойлуларын барымдаалап ажыл-агыйжы ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирлерин боттандырып турар.

Хааглыг бижидилгеге Тыва Республиканың девискээринде туруп турар болгаш, «Хуужудулга» дугайында Хоойлунуң 9-ку чүүлүнге дүүштүр садып алыкчы кылдыр санадып турар бүгү садыг баазалары киржип болур.

Ниитилелдиң юридиктиг адрези: Хакас Республика, Абакан хоорай, Кирпичная кудумчузу, 78.
Акцияларны дараазында адресте садып турар: Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчузу 18 — Чазак бажыңында 424 дугаар кабинет. Телефон № 3-78-24.

ӨӨРЕНИРИН КҮЗЭЭННЕРНИ ЧАЛАП ТУР

Красноярскиниң аграр университединиң Тывада филиалы агрономия болгаш зооинженерия факультеттеринге бот-өөредилге-биле өөренирин күзээннерни хүлээп алырын дыңнадып тур.

Документилерни 1994 чылдың декабрь 14-тен 1995 чылдың январь 14-ке чедир хүлээп алыр. Киреринин экзаменнери 1995 чылдың январь 16-дан эгелээр.

Ол факультеттерге киререр химияга болгаш биологияга (аас-биле), орус болгаш тыва дылдарга (диктант) экзаменнерни дужаар.

Филиалдың адрези: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 5. Телефон № 3-14-18.

ИСТЕЛГЕ ЧЕРИ ДИЛЕП ТУР

Саян-Шушенскоениң күрүне заповеднигиниң (камгалалдыг черниң) мурнуу-чөөн кезээнде Калбак-Мыйыс деп черге — Тыва Республиканың Чаа-Хөл кожууну-биле кызыгаар чоогунга ук заповедниктиң инспекторлары Новоселов, Линейцев, Лавров, Арисов олар 1994 чылдың сентябрь 4-те ис чок читкен.

Читкен ол кижилерниң дугайында кандыг-бир медээни билир азы дыңнаан бүгү хамаатылар дараазында адрести ёзугаар дыңнадырын истелге чери дилеп турар: Красноярск крайның Шушенское суур, район прокуратуразы, телефоннары 3-20-52, 3-19-52, 3-37-78 (код 8-239). Медээни милицияның чоок-кавыда салбырынга база дыңнадып болур.

ҮШ ӨРЭЭЛДИГ КВАРТИРАНЫ ОРНАП ТУР

Кызылда чаагайжыдыр туттунган 3 өрээлдиг квартираны 2 өрээлдиг квартирага болгаш 1 өрээлдиг база бир квартирага орнап турар. 2-45-98 дугаарлыг телефонче кежээ долгаар.

ДТ-75 ТРАКТОРНУ САДЫП ТУРАР

Кызыл хоорайда бир организацияда ДТ-75 маркалыг болгаш техниктиг байдалы эки тракторну садып турар. Туда акша азы шилчидилге-биле санажыр. Телефону 3-52-69. Кайы-даа үеде телефоннап болур.

АСТРОЛОГИЯ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ СЕМИНАР

Эмнелгениң профилактика төвүнүң баазазынга астрология талазы-биле семинарны Иркутскиниң астрология төвү бо чылдың декабрь 19-тан 23-ке чедир эрттирер.

Кызылда төптүң адрези: Найырал кудумчузу, бажың № 44, телефону 9-74-29.

«Вест Холдинг» деп каттышкан бүдүрүлге чери хамаатылардан болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринден, бүдүрүлгелерден киш болгаш диин кежин садып ап турар. Бир киш кежинге 100 (чүс) муң чедир рубльди, бир диин кежинге — 1500 (бир муң беш чүс) рубль чедир төлээр. Кеш аймааның өртээ оон шынарындан хамааржыр.

Ол бүдүрүлге чериниң адрези: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, бажың № 49, садыг төвү. Телефону 2-48-65.

ОЧУЛГА ДУГАЙЫНДА

Тывага очулганың шаандакы төөгүзүн каксы аарак-даа бол, өөренип көөрге, биске бижимел-биле очулга колдуунда тыва дылдап моолунче, моол дылдап тывазынче очулдуруп турган. Чижээ, тыва нояннарның албан бижиктерин моол дылга бижээш кыдат чагырыкчыларның Моолга олурган төлээзинче чорудуп бээр турган. Тыва хөй чылдар дургузунда Кыдаттың эрге-чагыргазының адаанга турган болганда, ук эрге-чагырганың Моол девискээринге турган төлээзиниң моол дылга бижиткен айтышкыннарын тыва нояннар, дүжүметтер боттары моол дылдан тывазынче очулдуруп алыр турганын кырган-ачам меңээ чугаалаан.

Тываның национал үжүк-бижии 1930 чылга чедир чок турган үржуунда «Шын» солун 1925 чылдың август 31-де база-ла моол бижик-биле моол дылга үнүп эгелээн. Солуннуң эң баштайгы харысалгалыг редактору — ол үеде ТАР-ның шыырак билиглиг ажылдакчыларының бирээзи Маннай-Байыр деп кижи болган. 1921 чылда тургустунган аныяк республиканың чонунуң эң хөй нурууу үжүк-бижик билбес турган үржуунда солунну хөй санныг эвес кижилер моол дыл кырынга номчуур турганы таварылга эвес. Тывага чаа амыдыралды тургузар дээш билиглиг суртаалчылар солунну калбаа-биле ажыглап келген.

Ам очулга ажылының байдалы ол үеннинден мырыңай сыр өске болуп, шынар талазы-биле бедик чадаже көдүрүлген деп чугаалап болур. Азияның бир чонунуң дылындан өскезиниң дылынче шаанда очулдурары черле элээн чиик болуп турган деп бодаар мен. А Европа дылындан Азия дылынче бижимел болгаш литературлуг очулганы кылыры дыка нарын дээрзи кымга-даа билдингир боор. Ынчаарга амгы үеде «Шын» солунга парладыры-биле редакцияга эккеп турар албан езунуң бүгү документилери: хоойлулар, доктаалдар, чарлыктар, шиитпирлер, янзы-бүрү программалар, оларга капсырылгалар, а ол ышкаш байыр чедиришкиннери орус дыл кырында хевээр кээп турар. Орузундан тывазынче чогуур үезинде чазыг чокка, чонга билдингир кылдыр оларны очулдурар, редакторлаар сорулга-биле солуннуң ажылдакчылары хөй үе-шагын чарыгдап, улуг күжүн үндүрүп турар. Сөөлгү үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралындан (парламентизинден) кээп турар хоойлуларның, доктаалдарның кол нуруузун тыва дылче очулдуруп турар апарганы редакцияның очулга килдизиниң ажылын элээн чиигеткен дээрзин демдеглээр херек. Ынчалзажок ук документилерниң орус дылдан тыва дылче очулгазында эдилгелер ам дээрезинде эвээш эвес болуп турары хомуданчыг. Ынчангаш Дээди Хуралдың болгаш редакцияның очулдурукчулары моон соңгаар сырый холбаалыг ажылдаары күзенчиг-дир.

Хуула бодал

Республиканың янзы-бүрү албан черлеринде ажылдап турар дээди эртемниг, харын эртем чадалыг безин харысалгалыг ажылдакчылар боттарының чүүлдерин, материалдарын орус дылга бижээш, бистиң редакцияга эккээри ам шуут-ла чаңчыл болу берген. Олар чүүлдерин, материалдарын орус дыл кырынга биживезин дээр үзел-бодал менде чок. Ындыг болза-даа тыва авторларның орус дылга бижээн материалдарын очулдурарынга, сиирединиринге, редакторлаарынга хөй үе-шак негеттинер. эвээш эвес артык күш үнер боор чүве-дир.

Төрээн дылывыс — тыва дыл-дыр. Үндезин Хоойлувусту езугаар алырга, Тыва Республиканың күрүне дылы база тыва дыл болгай. Ынчангаш төрээн дылын үнелээри, хүндүлээри — кижи бүрүзүнүң ыдыктыг болгаш хүндүлүг хүлээлгези-дир. Ынчангаш харысалгалыг чамдык ажылдакчылар боттарының материалдарын, чүүлдерин орус дылга бижээш, очулгазы чокка ол-ла олчаан редакцияга эккеп турарын чүүлдүг деп санап шыдавас мен. Харын бодунуң бедик албан-дужаалын соора ажыглаарын редакцияже, оон очулга килдизинче ыйыышкын кылырын оралдажыр чамдык ажылдакчыларның сөөлгү үеде бар апарганы мырыңай элдептиг чүве. Чижээ, «Мээң бижээн чүүлүм «Тувинская правда» солунга шын парлаттынган, а силерниң солунга парлааныңда чазыг бар-дыр, ону шүүштүргеш, дораан чазалганы парлаңар» деп, бир дарга чоокта чаа негелде кылган. «Орус дыл кырынга материал бижиирим — мээң эргем, а ону очулдургаш, парлаары — «Шын» солун редакциязының хүлээлгези-дир» дээр хөөннү үстүнде негелде илергейлеп турар эвес ирги бе?

Чамдык ажылдакчылар бодунуң материалдарын, чүүлдерин кара-саазынны ажыглааш, ийи хуу кылдыр орус дылга хол-биле бижээш, бирги экземплярын «Тувинская правда» солуннуң редакциязынга аппарып бергеш, хоолгазын «Шынга» эккеп турар апарган. Ындыг практиканы деткип шыдавас мен. Тыва чамдык ажылдакчыларның орус дылга бижип каан материалдарын очулдуруп, сиирединип олургаш, топтап көөрге, орус дыл кырында өске документилерден дүжүрүп бижип каан, хоолгалаан чүүлдер эвээш эвес болгулаар-дыр. Автор кижи чогаадыкчы езу-биле — бодунуң бажы-биле ажылдаар ужурлуг болгай.

Орус дылга бижиттинген чамдык материалдар чедир сиириттинмээн, чамдык сөстер турар черинде эвес, ховар эвес таварылгада домаа кандай, эмин эрттир узун, биригээр чугаалаарга, орус дылдың стилистика дүрүмүн барымдаалаваап болгулаарын база демдеглээр бодаан мен.

Амгы үениң шыырак эртем-билиглиг, бедик культуралыг аныяк ажылдакчылары боттарының чүүлдерин, материалдарын тыва дылга бижээш азы очулдургаш, редакцияга эккээрин азы чорудуп бээрин, чүгле ону күзээр кижи-дир мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
«Шын» солуннуң очулга килдизиниң эргелекчизи.

СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ · СПОРТ ·

ХӨЛ-ШЫДЫРААГА ОЛИМПИАДА

МОСКВА. Ноябрьның сөөлгү хүнүнде Москвага делегейниң хөл шыдыраага ээлчеглиг олимпиадазы байырлыг байдалга ажыттынар. Шак-ла ындыг олимпиада Россияның найысылалынга бир-ле дугаарында 1956 чылда болуп эрткен чүве-дир. Бо удаада эртери-биле ол ийиги олимпиада болур.

Делегейниң хөл шыдыраа олимпиадазы дээрге — ол бөмбүрзектиң хөй-хөй чурттарының шилиндектериниң киржип кээри, шыырак дээн командаларның аразында улуг дээн маргылдаа болур. Ындыг хемчээлдиг маргылдааларга чүстен ажыг чурттарның шыырак шыдыраачылары кээп киржир ужурлуг.

1927 чылда Лондонга болуп эрткен улуг хемчээлдиг ындыг маргылдаага он алды чурттарның командалары киржип, шыдыраа олимпиадаларының эгезин салган. Оон эгелээш олимпиада бүрүзү массалыг оюн апарган. Деңнеп көрээл: Дубайге (Каттышкан Араб Эмираттар) болуп эрткен Сезон-86-га болгаш Нови-Садиге (Югославия) 1990 чылда болган маргылдааларга 108 күрүнелерниң чыынды командалары киришкен болгай.

Баштайгы дээреде чүгле эрлер аразынга маргылдааларны организастап эрттирип турган болза, 1857 чылдан эгелеп херээжен спортчулар аразынга база улуг хемчээлдиг маргылдааларны эрттирип турар апарган. Ол чылдарда эрлер, херээженнер аразынга маргылдааларны аңгы эрттирип турган болза, 1972 чылдан эгелеп кады эрттирип турар болу берген.

Делегейниң хөл шыдыраа олимпиадазы дээрге — ол чүгле маргылдаа эвес, ол дээрге делегейниң аңгы-аңгы чурттарының, янзы-бүрү чоннарының, аңгы-аңгы назы-харның, мергежилдерниң, эң-не чүүл-бүрү сонуургалдыг, бүзүрелдиг төлээлериниң, оларның шуптузунуң шилиндектериниң база эвес болдур чыл, төөгүжүнүң улуг ужурлуг маргылдаалары-дыр. Оларның чүгле бурунгу мергежээ угааннын шилиндектериниң оюнга ынакшылдыг, сонуургал каттыштырып турар.

Амгы олимпиада «Космос» аалчылар бажыңынга эртип турар. Конгресстерниң дээрге кол залга 1000 олуттуг черге маргылдаалар ап турар. Сцена кырында 50 столчугаштарны белеткеп алган. Өске, эки каш өрээл спортчуларның дыштанырынга бараан болур.

Россияның чыынды командазы, мурнуу турган СССР-ниң эвилелдиг республикаларының командалары ышкаш, аңгы командаларга кирип турар.

БЕЛОРУСС КҮЧҮТЕННИҢ РЕКОРДУ

Анкара. Аар атлетика талазы-биле Стамбулга болуп эрткен делегей чемпионадының сөөлгү хүнүнде, Белоруссиядан келген штангист Александр Курлович делегейниң ийи рекордун тургускан. 108 кг деңзи категориязынга ол спортчу хол бажынга 205,0 кг, а көдүрериниң 253,0 килограммны көдүрген, ийи дакпыр демиселдиң нийти түңү кылдыр 457,5 килограммны көдүрүп, Зеленодольскиниң чурттуг Европа чемпиону Андрей Чемеркинни 5 килограммга ажыр көдүрүп кени ол.

Россияның спортчузу «Мөңгүнү» ойнап алган. Үшкү черни Австралияның спортчузу Стефан Ботев алган.

База бир россиянын спортчу —Артур Скрипкин дөрткү черни чаалап алган.

Нийти команда зачёду-биле ийиги черни ээлээш, российжилер алды алдын, чеди мөңгүн болгаш ийи хүлер медальды чаалап алган.

ШАШКИГЕ ЧЕМПИОНАТТЫҢ ТҮҢНЕЛИ

ГААГА. Аңаа болган делегей чемпионады Латвия чурттуг 27 харлыг гроссмейстер Гунтис Валнеристиң тиилелгези-биле ноябрь 28-те доозулган. Турнирниң 19-ку салыышда чаа чемпионну кым-даа удуп шыдавас деп чүве билдине берген. Ынчалза-даа шаналдыг өске черлер дээш демиселчидиг болган. Валнерис боду Александр Шварцман-биле (Россия) хайышнашкаш, бодунуң амыдыралында бир-ле дугаар делегей чемпиону болган.

Кызымак чүткүл-биле —сөөлгү ийи салыгда — мурнундагы делегей чемпиону, Голландияның спортчузу Харм Вирсма ийиги черже үнген. Сөөлгү салыышка ол Рауль Алнатыс утткан. Ол дээрге Антиль ортулуктарының спортчузу. Үшкү черже Сенегалдан гроссмейстер Макоду Н'Диай үнген. Белоруссиядан Александр Балякин дыка шылпак ойнап чоруп оон, сөөлгү салыышка ийи удурланыкчызынга уттуруп-кан.

Шварцман бешки черни ээлээн. Делегейниң алды дакпыр чемпиону, россиянын Алексей Чижов тоску черге барып душкен.

Делегейниң чаа чемпиону — делегейниң черлериг гроссмейстер. 1984 чылда ол Латвияның спортчулар аразынга болган чемпионатка делегей чемпиону болган. Ол атты 1985-86 чылдарда база катап бадыткаан. 1988 чылда Парамарибога болган делегейниң бирги черни дээш маргылдаага ол бешки черни ээлээн. А 1990 чылда Гронингенге болган маргылдаага ийиги черже үнген. Ол маргылдаага киржилге 1991 чылда делегей чемпиону Алексей Чижов-биле ойнаарының идигин берген. Ынчаш ооң 10:22 сана доозулган турган.

(РосИТА—СЧТА).

АГААР

Бөгүн республикага көжүп турар булуттаар, дагларга хар чаар. Соңгу-барыын чүктеп хаттың күжү секундада 9—14, күштелгенде 15—20 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 5—10, дүне 17—19, а чамдык черлерге хүндүс 14—15, дүне 20 градус чедир соор.

Кызылга көжүп турар булуттаар, кезек хар чаар, хаттың күжү секундада 9—14 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 5—7, дүне 13—15 градус соор.

Үшкү хеверниң агаары, кадыы кошкак кижилерге эмчиниң хайгааралы чугула хүн.

КИНО

ДЕКАБРЬ 7

«НАЙЫРАЛ»: «Деннис-хилинчекчи» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. Видеозалга: «Дезин үнер бир дуумазы» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Мафиядан үнүп чоруур» 11.00, 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Чандин» 13.00, 16.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Кудээ» 13.00, 16.00 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000
АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; чыдыруукчулер — 3-27-41; солун белгейн баргаа — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлиг хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007
Солунга парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы—14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—254.